

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA DERİ, TAHTA VE KAĞIT SANAYİ

ABDULHALİK BAKIR*

Eskiçağda Dericilik

Deri, insanların çok eski devirlerden beri giyim-kuşam, yeme-içme ve barınma işlerinde kullanmış oldukları eşyaların yapımında önemli bir ham madde olarak tanınmaktadır.

Eski Mısırlılar evde yetiştirdikleri veya avlamak suretiyle elde ettikleri hayvanların derilerini ince yumuşak bir hale getirerek onlardan yastık, döşek vb. ev eşyaları ve çeşitli giysiler imal ediyorlardı¹. Aynı zamanda Mezopotamyalılar deri tabaklama işini büyük bir ustalıklı yapıyorlardı ve onlar derilerin temizlenmesi, parlatılması, daha sonra da boyanması ve onlardan türlü eşyaların yapılmasında özel yöntemler kullanıyorlardı. Ayrıca bu devirde her türlü çömlek, taş, dokuma ve derileri boyamak için çeşitli boyalar icat edilmişti².

Dericilik tarihinde Türkler'in eski bir geleneği ve önemli bir yeri vardır. Sibiry'a'da, Altay dağları eteklerinde yapılan araştırmalarda ortaya çıkan buluntular, Türkler'in deri işlemede çok ileri olduklarını göstermektedir. İ. Ö. III. ya da IV. yüzyıllara tarihlenen buluntular arasında keçe üzerine yapılmış renkli deriden aplikelere rastlanmıştır. Hunlar dönemine ait olduğu tahmin edilen bu buluntular, onların deri işlemini, renklendirmeyi bildiklerini göstermektedir³.

Orta Asya'nın kültür tarihine bakılırsa, deri eski Türkler ile atalarının günlük hayat ve giyiminde, birinci derecede rol oynuyordu. Eski Çin'de dericilik oldukça geç çağlarda, askerlerin ihtiyaçları dolayısı ile gelişmeye başlamıştı. Halbuki daima at üzerinde yaşayan eski Türkler ile ataları ise, çizme ve

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi-ELAZIĞ

¹ Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992, s. 203.

² Komisyon, *el-İrak fi't-Tarih*, Bağdat, 1983, s. 202.

³ Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, (Trz.), c. VI, s. 3064.

pantolon giyme zorunda idiler. Ayrıca atların eyer ve koşum takımları için de, deriden yapılma mecburiyeti vardı⁴.

Anadolu'da dericiliğin çok eski bir geçmişi olduğu bilinmektedir. İ. Ö. 3.000'e tarihlenen bazı yontu ve kabartmalarda soylu sınıftan kişilerin törenlerde özellikle etek biçiminde post giydikleri görülmektedir. Urartular'ın bronzdan yaptıkları gem, kalkan, miğfer vb. madenî eşyayı deriyle kapladıkları da bilinmektedir. Anadolu'da Truvalılar'ın da deri işlemeyi bildikleri varsayılır⁵.

Anadolu'da deri işlemeciliğine dair en önemli belgelerden biri ise, parşömen derisidir. İ. Ö. 200 yıllarında Mısır'dan papirüs ihraç edilmesi yasaklanınca, Bergama kralının buyruğuyla yeni bir yazı malzemesi bulmak üzere araştırmalar yapılmış ve parşömen derisi bulunmuştur. En dayanıklı yazı malzemesi olan parşömen, kireç suyundan geçirilmiş sepilenmemiş ceylan, dana, koyun, keçi, domuz ve eşek derilerinden yapılıyordu, devletlerarası anlaşmalar bunlara yazılmaktaydı⁶. Hala bazı parşömenciler tarafından uygulanan eski parşömen hazırlama biçimi şöyle özetlenebilir: Bilinen nehir çalışmasından sonra deri, gergi tahtası (gergef) üzerine bir ip ya da takoz sistemiyle yerleştirilir; bu durumda özel bir bıçakla derinin iç yüzündeki et parçaları temizlenir; bıçağın sırtı deri yüzünün perdahlanmasında kullanılır. Daha sonra iç yüzü kireçle, dış yüzü kuru olarak sünger taşıyla zımparalanır ve deri çerçeve üzerinde zamanla kurumaya bırakılır. Çerçeveden çıkarılan deri, yüzeyindeki kabartuları ortadan kaldırmak için kazınır ve yeniden sünger taşıyla parlatılır. Ardından dış yüzü ince bir jelatinle yapışkan ya da nişasta tabakasıyla sıvanır. Günümüzde beyaz parşömen başlıca vurmali çalgılarda (davul, kasnak, timbal, vb.), yarı saydam parşömen ise, lambalarda kullanılır; parşömenin eski kullanma alanları (minyatür, bazı lüks baskılar, ciltler, vb.) bugün de geçerlidir⁷.

İslam Öncesi Dönemde Dericilik

İslam öncesi dönemde Hicâz bölgesinin önemli bir şehri olan Taif, deri işlemeciliğinde bütün Arap Yarımadası'nda meşhurdu. Buranın yerli halkı olan Sakîf oğulları, işlemiş oldukları sahtiyan, kösele ve derileri satmak amacıyla Arabistan'ın çeşitli bölge ve şehirlerine götürüyorlardı. Bazen de bu

⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1991, c. V, s. 162-163.

⁵ Komisyon, *Büyük Larousse*, c. VI, s. 3064.

⁶ Aynı eser, c. VI, s. 3064.

⁷ Bkz. Aynı eser, c. XVIII, s. 9202.

derileri satın almak için, her taraftan tüccarlar Taif'e geliyordu. Bu şehirde derilerden ayakkabı, at eğerleri, deve semerleri, çadırlar, su kovaları ve tulumları, yağ tulumları ve hurçlar (meşin heybeler) yapılmaktaydı⁸.

Yazı yazmakta kullanılan Mısır papirüsü çok az bulunan bir madde olduğundan ve parşömen özel bir emek istediğinden, üstelik de çok pahalıya mal edildiğinden, yazılar ince deriler üzerine yazılıyordu. Deri işlemeciliği için gerekli olan suyu temin etmek kolaydı. Zira Taif'e yağmur mevsimlerinde bol miktarda yağmur yağıyor ve bu şehirdeki dağlardan pınarlar akıyordu⁹. Taifli dericiler, diğer ihraç malları ile birlikte işlenmiş derileri Ukâz¹⁰ panayırına getiriyorlardı. Buraya gelen tüccarlar da bu derileri Irak ve Aden (Yemen) bölgelerine ve Arap Yarımadası'nın başka yerlerine götürerek oralarda satışı sunuyorlardı¹¹.

Cahiliye döneminde Araplar tabaklanmış olan deriyi "edim", tabaklanmamış olanını da "ihâb" olarak adlandırıyorlardı. Bu dönemde deriden yapılmış çadırlar çok rağbet görür ve kırmızı renkte olanları kral, kabile başkanı ve kariyer sahibi kişiler için imal edilirdi. Pahalı olduğundan dolayı da bu çadırlar ancak zenginler tarafından satın alınırdı¹². Aynı zamanda Mekke şehri deri tabaklama endüstrisinde önemli bir yere sahipti. Tabaklama işinde kullanılan karaz (palamut), Akîk¹³ vadisinden alınır ve burada bulunan çok büyük taş değirmenlerde ezilerek hazır duruma getirilirdi¹⁴.

⁸ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982, s. 152.

⁹ Aynı eser, s. 152.

¹⁰ Cahiliye döneminde Arap yarımadası'nda ayrı ayrı aylarda ve yerlerde kurulan panayırlardan biridir. Bu panayır ise, Necid bölgesinin yukarı kısımlarında Zi'l-Ka'de ayında kuruluyordu ve genellikle buraya Kuryeş kabilesi mensupları ile diğer kabile fertleri gelmekteydi. İnsanların biraraya gelmesiyle birlikte çeşitli Arap şairlerinin övgü dolu kasideleri okunur ve kabileler arası antlaşmalar imzalanırdı. Bkz. el-Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, Beyrut, 1992, c. I, s. 270.

¹¹ Neşet Çağatay, s. 152. Cahiliye döneminde Arap Yarımadası'nda kurulan diğer panayırlar hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, (Thk. Eliza Lichtenstater), Haydarabad, 1942, s. 263-268; el-Ya'kubî, c. I, s. 270-271; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa fi Sinâ'ati'l-İnşa*, Beyrut, 1987, c. I, s. 468.

¹² Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat, 1983, c. VII, s. 537-538. Ayrıca bkz. Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslami*, Beyrut, 1967, c. II, s. 39.

¹³ 'Arizu'l-Yemâme Akîk'i olarak da adlandırılan ve el-'Ariz bölgesinden gelen yağmur sularının döküldüğü bu geniş vadide tatlı su kaynakları bulunmaktaydı. Etrafında birçok köy ve hurmalıklar bulunan bu vadinin Akîl oğullarına ait olduğu rivayet edilmektedir. Bkz. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldan*, (Thk. Ferid Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.), c. IV, s. 156.

¹⁴ Cevad Ali, c. VII, s. 537. Ayrıca bkz. Nebi Bozkurt, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, *Deri Maddesi*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 175.

Deri tabaklama işinde palamuttan başka garef¹⁵, dehnâ (kızıl ot), kardam (nar kabuğu), şess (sedef otu)¹⁶, ertâ¹⁷ adındaki ot, bitki ve ağaçlarla şap kullanılmaktaydı¹⁸.

İslam öncesi dönemde Yemen deri tabaklama ve deriden ma'mul eşyada ün salmıştı. Ayrıca dericilik endüstrisinde çalışan işçiler tarafından özenle hazırlanan koyun, inek, deve ve vahşi hayvan derileri Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerine ihraç ediliyordu. Buradaki Cüreş ve Havlan'ın küçük kasabası Sa'de dericilik endüstrisinin merkezi idiler. Kuyulardan kovalarla çıkarılan sularla su ihtiyacını gideren ve H. 10. yılda Hz. Peygamber hayattayken barış yoluyla fethedilen Cüreş'te işlenen deriler "Cüreş derisi" adıyla tanınmaktaydı. el-Hemdanî tarafından "deri tabaklama beldesi" olarak tanıtılan Sa'de ise, selem¹⁹ ağaçlarının bol miktarda bulunduğu bölgenin tam ortasında yer alıyordu ve burada 1.000-1.500 rıtl palamut bir dinara satılmaktaydı²⁰.

Ortaçağda Dericilik

Medine'de Hz. Peygamber'in sahabilerinden bazı kimselerin dericilikle uğraştıklarını kaynaklarımızdan öğrenmekteyiz. el-Kettanî²¹'nin naklettiği bir habere göre İbn Düreyd, *el-Vişah* adlı kitabında sanatlar (zanaâtlar)la ilgili konuda "*debbâğ olanlara dair bâb*" başlığı altında Hâris b. Sabure'yi zikreder ve onunla oğlunun Mekke'nin fethi esnasında müslüman olduklarını anlatır.

Hz. Peygamber'in hanımlarından Zeyneb bint Cahş'ın kaynaklarda geçen biyografisinde, el işlerinde çok becerikli bir kadın olduğu, deri tabaklayıp (ayakkabı vs.) dikiği ve bu eşyaları satarak yoksullara harcadığı anlatılır.

¹⁵ Arabistan, Hindistan ve Afrika'da yetişen ve portakal rengine meyvesi bulunan bir ağaçtır. Bkz. Mevlut Sarı, *el-Mevârid Arapça-Türkçe Lugat*, İstanbul, (Trz.), s. 1089. Ayrıca bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1990, c. IX, s. 265.

¹⁶ Ğavr, Tihâme ve Necid bölgelerindeki dağlarda yetişen kokusu güzel ve tadı hoş olmayan bir çeşit bitkidir. Bkz. İbn Manzur, c. II, s. 159; *ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Thk. Mustafa Hicâzî), Kuveyt, 1969, c. V, s. 275.

¹⁷ Meyvesi hühhnâba benzeyen bir çeşit ağaç olup, onunla tabaklanan deriye "me'rût", "ertâ" ve "edimu mertâ" denirdi. Bkz. Ahmed Asım Efendi, *el-Okyânusu'l-Muhîr fi Tercümetü'l-Kâmûsi'l-Muhîr (Kâmûs Tercümesi)*, Mısır, 1250, c. II, s. 454; Cevad Ali, c. VII, s. 539.

¹⁸ Aynı eser, c. VII, s. 539.

¹⁹ Pamukgillerden olan ve yeşil tohumu, sarı renkli meyvesi bulunan bu ağaç, sıcak bölgelerde yetişmektedir. Yaprakları ise, deri tabaklamada kullanılmaktadır. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 347-348.

²⁰ Cevad Ali, c. VII, s. 537.

²¹ el-Kettânî, *et-Terâbü'l-İdariyye*, (Çev. Ahmet Özel), İstanbul, 1991, c. II, s. 315.

lır²². Hz. Peygamber'in diğer hanımı Sevede bint Zeme'a²³ ise, Taif derisi tabaklamakla meşhurdu²⁴.

Ca'fer b. Ebî Talib'in eşi Esmâ' bint Umeys de Medine'de dericilikle uğraşan kadınlardan biri idi. Bir habere göre, Esmâ' şunu nakletmektedir: "Ca'fer ve arkadaşlarının öldürüldükleri günün sabah vakti Resûlullah (s. a. s.) bize geldi, ben bu esnada 40 tane deri tabaklamış ve ekmek yapmak için hamurumu hazırlamışım..."²⁵.

H. I. yüzyılda demircinin körüğünden şarkı söyleyen cariyelerin deflerine ve askerlerin kalkanlarına kadar derinin kullanıldığı daha pek çok alan vardı. Hatta Hz. Ömer deriden para (dirhem) basmayı dahi düşünmüş, ancak kendisine bunu yaptığı taktirde deve neslinin tükeneyeceği hatırlatılınca, bu tasavvurundan vazgeçmiştir²⁶.

Müslümanlar Resûlullah devrinde "debr" adını verdikleri deri ile kaplı sırımdan tank yapular. Kalelerden kendilerine atılan oklardan korunmak için bu aracın içinde gizlenirlerdi. Genellikle içinde gizlenmiş olarak kalelerinde sığınmış bulunan düşmanla çarpışmak için, kalelerin yakınına kadar sürerlerdi²⁷. el-Makrizî'den gelen bir habere göre, Müslümanlar Hz. Peygamber döneminde Taif kuşatması esnasında inek derisinden yapılmış iki debbâbe (tank) nin altına girerek kalenin duvarını oymak için yaklaşmışlar, fakat bu sırada Sakifliler ısıtılmış demir çubuklar atarak her iki tankı da yakmışlardır²⁸. Bu dönemde birkaçı dışında kara memelilerinin tamamının,

²² Bkz. el-Cahız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Thk. Hasen es-Sendubî), Beyrut, 1993, c. III/1, s. 818; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubra*, Beyrut, (Trz.), c. VIII, s. 108; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut, (Trz.), c. IV, s. 308.

²³ Hz. Peygamber'in, Hz. Hatice'den sonra evlendiği ilk kadın olan Sevede daha önce Amir b. Lüey oğullarından es-Sekrân b. Süheyl adında bir şahısla evlenmişti. Kocasını öldürdü, Hz. Peygamber'le evlenen Sevede bint Zeme'a, H. Ömer döneminin son günlerinde Medine'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'ab fi Ma'rifet Esmâ'i'l-Ashab*, Beyrut, (Trz.), c. IV, s. 317-318.

²⁴ İbn Hacer, c. IV, s. 278; el-Kettânî, c. II, s. 285.

²⁵ İbn Sa'd, c. VIII, s. 281-282. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olan Ca'fer b. Ebî Talib, diğer iki arkadaşı Zeyd b. Hârîse ve Abdullah b. Revaha ile birlikte Rumlara karşı savaşırken, H. 8. yılda Mü'te'de öldürüldü. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Thk. Mustafa es-Sakka, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafız Şelebî), Beyrut, 1990, c. II/2, s. 12-18.

²⁶ Nebi Bozkurt, c. IX, s. 175.

²⁷ Suphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri Tarihi*, (Çev. İbrahim Sarmış), İstanbul, 1983, s. 302.

²⁸ Bkz. İbn Hişam, c. IV, s. 100. Ayrıca bkz. Abduccebbâr Mahmud es-Samarrâî, *Takniyetü's-Silah İnde'l-Arab (Alâtü'l-Hisâr)*, el-Mevrid, Bağdat, 1986, c. XV, S. 1, s. 8. İbn Sa'd, sahabelerden Urve b. Mesud ve Gaylan b. Seleme'in Taif kuşatmasına katılmayarak bu esnada Yemen'in Cüreş şehrinde arrâde, mancınık ve debbâbe yapımını öğrendiklerini ve daha sonra Hz. Peygamber'e gelerek bu âletleri kurduklarını anlatır. Bkz. İbn Sa'd, c. I, s. 312.

bazı balıkları ve kunduz gibi suda yaşamayı seven kara hayvanlarının derisinden, tilki, leopar gibi hayvanların da kürklerinden faydalanılıyordu. Hz. Ali'nin torunlarından Hz. Hasan, kunduz derisi eyer kullanırdı. Meşhur âlimlerden Şa'bi, aslan postunda oturur, samur ve tilki kürkünden kaftan giyerdi²⁹.

Daha önce Cahiliye döneminde Arap Yarımadası'nın Hicâz ve Yemen bölgelerinde dericilik endüstrisinin çok gelişmiş olduğunu söylemiştik. Bu bölgelerin daha sonraki asırlarda da bu özelliklerini devam ettirdiklerini müşahede ediyoruz. Taif şehri Cahiliye döneminde olduğu gibi, H. VI. yüzyılda da deri tabaklama endüstrisinin merkezi idi. Burada şehrin adını taşıyan çok güzel, ağır deriler işleniyor ve bunlar özellikle Harezmi'den gelen tüccarlar tarafından diğer memleketlere götürülüyordu³⁰. Buranın terlikleri ise, çok kaliteli, pahalı, meşhur ve darb-ı mesellere konu olarak dilden dile dolaşmaktaydı³¹. Yakut el-Hamavî H. VII. yüzyılda Taifi tanıtırken, burada çok sayıda tabakhâne bulunduğunu ve bu tabakhânelerden akan suların şehirdeki dere yatağına akacağını, dolayısıyla da insanı rahatsız edici kötü kokular yaydığını anlatır³². el-Hemdanî ise, burayı deri tabaklama şehri olarak tanıtmaktadır³³.

Yemen'de deri tabaklama işinin ileri olmasının sebebi ise, buranın İslam öncesi dönemde Farisler tarafından işgale uğramasıdır. Zira bu endüstri alanında çok usta olan Sıraflı Farisler, bu bölgede kurmuş oldukları her şehirde tabakhâneler ve dericilikte kullanılan palamatları hazırlamak maksadıyla taş değirmenler inşa ettiler³⁴. Böylece işlenmemiş deriler Mekke ve Necran'dan Uman'a, Benî Zühre topraklarından Kirman'a ve Kiş (Kays adası)³⁵, Cenâbe, Fars, Aden'de bulunan Zeyla', Rahitu ve el-Münziriyye kasabalarından da Mekke'ye taşınarak bu merkezlerde tabaklama işlemine tabi tutulurdu. Tabaklama işleminden sonra bu deriler Irak, Horasan, Kirman, Maveraünnehr, Harezmi ve Hecer'e³⁶ gönderilir, buralardan da deri tüccarları tarafından dünyanın diğer bölgelerine götürülürdü³⁷.

²⁹ Nebi Bozkurt, c. IX, s. 175.

³⁰ İbnu'l-Mücâvir, *Tarihu'l-Müstabsir*, Leiden, 1951, c. I, s. 25.

³¹ el-İdrisî, c. I, s. 25.

³² Bkz. Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 10-11.

³³ Cevad Ali, c. VII, s. 539.

³⁴ İbnu'l-Mücâvir, c. I, s. 97.

³⁵ Denizin ortasında yer alan ve nüfusunun çoğunluğu Farislardan oluşan İran'a bağlı bir adadır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 565.

³⁶ el-Yemâme olarak adlandırılan bölgede yer alan bir kasabadır. Burası Ortaçağda daha çok zengin hurmalıklarıyla tanınmaktaydı. Bkz. Aynı eser, c. I, s. 412, c. IV, s. 452-453.

³⁷ Aynı eser, c. I, s. 97-98.

H. VII. yüzyılın ilk yarısında Horasanlı tüccarlar beygir derilerini Musul ve Erbil'den satın alarak Mekke'ye getirirlerdi, zira bu dönemde burası bir deri tabaklama merkezi durumundaydı. Ayrıca burada palamut kullanılarak deve, inek ve ceylan derileri de işlenmekteydi. Bu dönemde Habeşistan şehirleri ile Hindistan'nın Keşk beldesi de bu işi yapmaktaydı³⁸.

H. VII. yüzyılda Arap Yarımadası'nda deriler toplu halde tüccarlara satılırdı ve her deri hüzməsi 100 batman çekerdi. Bu dönemde üç çeşit kusurlu deri vardı: Boyun kısmında bıçak yarası bulunanlar, kılları dökülmüş olanlar, yüzeyleri büzülmüş ve buruşmuş olan deriler. Aynı zamanda yağsız, kuru, hafif ve siyah renkteki deriler de kusurlu sayılmaktaydı. Kaliteli deriler ise, ağır, temiz, "Attabî" olarak adlandırılan ve kılları birbirine girmiş sık görünenlerden olması gerekirdi³⁹. Irak ve Suriyeliler, deriyi döşemelik olarak kullandıklarından, ince olanını tercih ediyorlardı. Harezm ve Horasanlılar ise, aksine kalın derileri satın alıyorlardı, zira sonuncular bu derileri ayakkabı yapımında kullanıyorlardı. Türkler ise, "*dost başa, düşman ise ayağa bakar*" sözüne dayanarak en kaliteli deriden imal edilen ayakkabıları giymekteydiler⁴⁰.

Ortaçağ İslam dünyasında dericilik endüstrisinde mümtaz bir yere sahip olan Yemen'de deri tabaklayan ve ondan çeşitli eşyalar imal eden belli başlı şehirler vardı. Örneğin Sa'de'de bir deri tabaklama fabrikası bulunuyordu ve burada çok kaliteli terlikler imal edilerek tüccarlar tarafından diğer ülkelere götürülüyordu⁴¹. Ayrıca bu şehirde çok şahâne su kapları ve hapishaneler için deriden ma'mul halılar yapılmaktaydı⁴².

³⁸ İbnu'l-Mücâvir, Muhammed b. Rızkullâh adında bir râviden deri tabaklama ile ilgili şu haberi nakletmektedir: "*O (râvi), bana şöyle dedi: Horasan'da gökte Süheyl yıldızını görebiliyor musunuz? Ben ' hayır Vallahi!' dedim. Bunun üzerine o : İşte bu yüzdendir ki, orada deri tabaklamayı yapamıyorlar dedi. Sonra ben ona bu iş nasıl olmaktadır diye sordum. O da cevaben şöyle anlattı: Süheyl yıldızı hangi ülkede görülürse, orada çok güzel deri tabaklanır. Zira bu yıldız derilerin kırmızıya boyanmasını ve elinde de gördüğün gibi çok ince ve yumuşak hale gelmesini sağlar.*" Bkz. İbnu'l-Mücâvir, c. I, s. 14.

³⁹ Aynı eser, c. I, s. 13.

⁴⁰ Aynı eser, c. I, s. 13-14.

⁴¹ 43 Kudame b. Ca'fer , *el-Harâc ve Sinâ'atu'l-Kitâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidi), Bağdat, 1981, s. 83; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Bağdat, (Trz.), s. 135-136; İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967, s. 36; el-İdrisi, *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Afâk*, Kahire, 1994, c. I, s. 55.

⁴² el-Makdisî, *Ahsenü't-Takâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlim*, Leiden, 1904; Abdulaziz Salim-Ahmed Muhtar el-İbâdi, *Tarihu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye fi Mısır ve's-Şam*, Beyrut, 1991, s. 179.

Yemen'in diğer şehirleri San'a⁴³, Cüreş⁴⁴, Zebîd⁴⁵, Leble⁴⁶ ve Necran bölgesi deri tabaklama endüstrisinde ün salmışlardı. Bunlardan Leble, Taif derilerinden daha kalitelisini işlemekteydi. Aynı zamanda bütün bu şehirlerde çok şahâne kıllı deri terlikler, su mataraları ve deriden yapılmış kalkanlar imal ediliyordu⁴⁷.

Yemen'de terliklerin imalinde kullanılan ve burada tabaklama işlemine tabi tutulan işlenmemiş deriler, özellikle de cilalanmış olanları ile kaplan postları Habeşistan'dan deniz yoluyla Aden'e getirilir, buradan da diğer şehirlere gönderilirdi⁴⁸.

Hint okyanusunda yaşayan "ez-zalûm" adında bir balık çeşidi vardı. Derisi fil derisinden daha kalın olan bu balık avcılar tarafından avlanır ve sonra da derisi tabaklanarak ondan çok güzel ayakkabılar yapılırdı⁴⁹. Yine bu Okyanustan "kırş" (bir cins köpek balığı)⁵⁰ ve deniz arslanı avlanarak derilerinden çok güzel kılıç kabzaları imal ediliyordu⁵¹. Aynı zamanda boyu 20 arşın olan "besse" adındaki bir balıktan siyah ve sarı benekli gayet yumuşak bir deri elde ediliyordu. Yemenli sanatkârlar bu balığın sırtındaki kanadından şahane taraklar, bıçak sapları ve yüzükler yapıyorlardı⁵².

Çaputçular Ortaçağda hemen hemen her şehirde çokça bulunurdu; bunlar her gün sokakları dolaşır eski giysi ve çaput aldıklarını bağırarak gezen bir ordu teşkil ederlerdi. Karşılığında kadınlara türlü boylarda iğne verirlerdi. Böylece çok büyük çaput yığınları toplanır, sonra seçilir, cins cins ayrılır, kürkçü, kağıtçı, ayakkabıcı, saraç ve özellikle pabuççu gibi zanaatkârlara tartı ile satılmak üzere sergilenirdi⁵³. Şehirlerin kapılarında çeşitli yer-

⁴³ el-İdrisi, c. I, s. 55.

⁴⁴ Aynı eser, c. I, s. 146, 151.

⁴⁵ el-Makdisi, s. 8.

⁴⁶ el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.), s. 555.

⁴⁷ Bkz. el-Makdisi, s. 97; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, Leiden, 1891, c. VII, s. 112.

⁴⁸ Bkz. el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 35-36. Ayrıca bkz. İbn Havkal, s. 43.

⁴⁹ Büzürk b. Şehriyâr en-Nahudâh er-Râmahürmüzî, *Kitabu Acâibu'l-Hind*, (Thk. P. A. Van Der Luth), Frankfurt, 1993, s. 40.

⁵⁰ Denizdeki bütün canlıları dişleri ile kılıcın kestiği gibi kesen bir çeşit köpek balığıdır. Anlatılanlara göre yırtıcılığından dolayı denizdeki bütün hayvanlar ondan aşırı derecede korkmaktadırlar. Bkz. İbn Manzur, c. VI, s. 335.

⁵¹ Şeyhu'r-Rebve, *Nühbetu'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988, s. 220.

⁵² Aynı eser, s. 221.

⁵³ Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Uçok), İstanbul, 1972, s. 268-269.

lerde kullanılan derilerin hazırlandığı dabbağlar ve sepiciler mahallesi bulunurdu. Genel olarak eşek, katur, inek, keçi ve oğlaktan elde edilen bu derileri, her biri başka bir yöntemle ve özenle hazırlanırdı. Üç gün ve üç gece tekneler içinde suda bırakıldıktan sonra çıkarılır, yeni bir banyoya sokulurdu; bundan sonra deriler tabaklanırdı. Bunun için 100 oğlak derisine 20 kilo 100 keçi derisine de 30 kilo olmak üzere palamut kullanılırdı. Debbaglar meşe meyvesi kullanmaktaydılarsa da, böyle hazırlanmış deriler aynı incelikte olmaz ve güneşte kararırırdı. İçinde 200 keçi derisi bulunan bir tekne için 2 işçi gerekirdi⁵⁴.

Ortaçağda dericiliğin bir kolunu da kalburculuk oluşturmaktaydı. Bu endüstride çalışanlar zaman zaman bazı hilelere başvurmaktaydılar. Onlardan bir kısmı kalbur yapımında ölmüş hayvanların derilerini kullanıyorlardı. Diğerleri ise, "kulkand" (Bir çeşit kara boya) veya buna benzer bir maddeyi alarak ateş üzerinde kaynatırlar, sonra da kalburun kenarlarında kullanılacak olan kılları bu maddenin içine atarlardı. Böylece alıcılar onun boyanmış olduğunu bilmeden satın alırlar ve ancak kullanılırken, kalitesiz olduğu anlaşılırdı. Muhtesibler, onların bu hilelerini bildiklerinden kalburculara sadece boyanmamış kılların kalbur yapımında kullanılmasını istiyorlardı⁵⁵.

Hisbe kanunları, debbağların hasta hayvanların derilerini işlemelerini yasaklamıştı; zaten bunu yapamazlardı da, çünkü hastalıktan ölen hayvanların derilerinde birkaç kıl kaldığından kolayca ayırdetmek imkânı vardı⁵⁶. Aynı zamanda derilerin buğday unu veya kepek kullanarak tabaklanması da yasaktı. Debbagların değersiz eşyaların dışını hangi kalitedeki derilerle kaplamışlarsa, içini de aynı derilerle kaplamaları gerekmekteydi⁵⁷.

Bu deriler sonradan türlü zanaatçılara verilerek, ayakkabı, eldiven, heybe, koşum takımı yapmak için kullanılırdı; ancak halkın çok kullandığı su tulumları endüstrisi, özellikle çok gelişmişti. Büyüklüğüne göre, biriki, giderek üç bölmeli olan bu tulumlar özenle dikilmişlerdi. Bunlar, dışı tüylü ham keçi derisinden, köylülerce kaba saba dikilmiş ve yalnız bitkisel yağ, petrol, pekmez, bal, yağ ve daha başka sıvı yiyecekleri saklamak için kullanılan tulumlarla karıştırılmamalıdır⁵⁸.

⁵⁴ İbnu'l-Uhuvve, *Me'alimu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, Cambridge, 1937, s. 229-230.

⁵⁵ Aynı eser, s. 228-229.

⁵⁶ Ali Mazaherî, s. 269.

⁵⁷ İbnu'l-Uhuvve, s. 229.

⁵⁸ Ali Mazaherî, s. 269-270.

Hisbe kanunları tulum imal eden dericileri de sıkı denetime tâbi tutmaktaydı. Bu kanunlara göre dericilerin tulumları kaliteli derilerden yapmaları, asla ölmüş hayvanların derilerini kullanmamaları ve bunları asla kirli, ayıplı derilerden ve aynı zamanda beygir derisinden yapmamaları gerekmektedir. Bu kurallara uymayanların atölyeleri hemen mühürlenerek kapatılırdı. Ayrıca dericilerden büyük hacimli tulumların yapımında üç, orta hacimlilerin iki ve küçük olanlarında da bir adet deri kullanmaları istenmekteydi. Bu kurallar arasında özenle imal edilen bu tulumların sağlam, kullanışlı ve yırtıksız olması şartı da bulunuyordu. Bu kurallara riayet etmeyenler ise, ya ta'zir ya da para cezasına çarptırılıyordu⁵⁹.

Ortaçağda İslam şehirlerinde pabuççular çarşısı, çarşılar içinde büyük bir yer tutar ve bunların önemlilerinden sayılırdı. Bu çarşının boyunca pabuççular müşterilerin gözü önünde, her türlü ayakkabı yaparlardı. Varlıklı erkekler dana, deve, zürafa derisinden kaba ve sık ayakkabılar; yoksullarsa nalın giyerlerdi. Ancak halkın çoğunluğu en âdi deri olan eşek derisinden başlayıp en lüks olan zürafa derisine kadar değışen, türlü nitelikte çok güzel ayakkabılar giyerlerdi⁶⁰. Bu pabuçların altları, ziftlenmiş, keten ipliği ile dikili, çeşitli kalınlıkta kösele idi. Kimi zaman, bunlara demir de çakılırdı. Domuz etinin yasak olmasından ötürü, Suriye, Mısır ve Fars ülkesinde dikiş için domuz kılı kullanmak da yasaktı. Ancak Ebu Hanife mezhebinin ege-men olduğu doğu İran'da ise, domuz kılı bol bol kullanılırdı⁶¹. Pabuççuların siparişleri hiç bir zaman vaktinde teslim etmemek âdetleriydi, her zaman söz verir, sözlerini hiç tutmazlar, böylece de zamanımızdaki meslektaşlarına çok benzerlerdi⁶².

Ortaçağda ayakkabıcılar muhtesibler (zabıta memurları) tarafından sıkı bir denetime tabi tutulmaktaydılar. eş-Şeyzerî bu zanaâtkârların sanatları ile ilgili incelikleri çok veciz bir şekilde ele alır ve şöyle der:

"Ayakkabıcılar, bez parçalarını ayakkabının derisiyle astarı arasına ve ayakkabının gönüne koymamalıdır. Hurdaları kirli veya ipe bağlarken yanmış gönü, olmamış ve pişkinleşmemiş ham deriyi ve sehtiyani ayakkabıya dikmemelidirler. Ayakkabıcılar, ayakkabı diktikleri ipleri bükmeli, ipin en kaliteli olanını kullanmalı ve ipleri bir kulaçtan fazla uzatmamalıdır. Eğer

⁵⁹ İbnu'l-Uhuve, s. 230, 240.

⁶⁰ Ali Mazaherî, s. 247.

⁶¹ Aynı eser, s. 247.

⁶² Aynı eser, s. 248.

ipi bir iki kulaçtan fazla uzatırlarsa, kuvveti gider ve bükümün canı gider, kırılma durumuna gelir. Ayakkabıcılar, ayakkabıyı domuz kılıyla dikmelidirler. Tilki kılı domuz kılının yerini tutar. Ayakkabıcılar kimsenin malını bekletmemeli ve işi zamanında vermelidirler. Ancak belli bir güne kadar şart koşulmuşsa, o zaman geciktirebilirler. Bağdatlı kadınların yaptıkları gibi, yürürken ayakkabıların görünmesi için, keçe ve işlenmiş ince deri kullanmak doğru değildir; bu hür kadınlara yakışmayan kötü bir iştir. En iyi ayakkabı, sıcakta ayağa yapışmayan ve muhtesib, yürürken gıcırdayıp ses çıkaran ayakkabı yapmayı ve giymeyi yasaklamıştır."⁶³.

Ortaçağda Suriye'nin önemli şehirlerinden olan Halep ve Makisîn⁶⁴, deri halılar imal etmekte ve deri tabaklama işinde çok yetenekli ustaları barındırmaktaydılar. Haleb'in büyük camiisinin doğusunda dericilik endüstrisinde çalışan işçilerin özel bir çarşısı vardı ve buraya "sûku'n-nattâ'in" yani deri halılar yapanların çarşısı denilirdi⁶⁵. el-Kıftî, "Makisîn" adında deri halılar yapan ve bu endüstride söz sahibi olan Rabbân b. Şebbe el-Makisîni isminde bir işadamı hakkında bilgi vererek Musul'da onun öldüğünü ve arkasında yine kendisi gibi mâhir bir usta sayılan oğlu Ebu'l-Cerm'i bıraktığını anlatır⁶⁶. Bununla birlikte XIII. yüzyılda Halep tabakhânelerinden alınan vergilerin buradaki diğer sınaî kuruluşların vergilerinin toplamından daha fazla olduğu bilinmektedir⁶⁷. Ayrıca bugünkü Lübnan topraklarında yer alan el-Ğarzel köyünde çok şahâne kısrak derisi tabaklanmaktaydı⁶⁸.

Sasanîler döneminde, vergi memurları bilgileri beyaz deriler üzerine yazarak kısırlara sunarlardı. Sasânî hükümdarı Perviz iktidara gelince, bu sahifelerin kokusundan rahatsız olmuş ve haraç divanına bakan görevlinin, kendisine sunacağı sahifelerin, safranla sarartılmış ve gülsuyu serpilmiş bir şekilde olmasını emretmiştir⁶⁹.

⁶³ Bkz. eş-Şeyzerî, *İslam Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, (Çev. Abdullah Tunca), İstanbul, 1993, s. 118. Ayrıca bkz. İbnu'l-Uhuve, s. 149.

⁶⁴ Habur nehrinin yakınında yer alan bir şehir olup, Ortaçağda zeytin yağı üretimiyle tanınıyordu. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. V, s. 51.

⁶⁵ Mahmud Yâsin Ahmed et-Tekriû, *el-Eyyübiyyûn fi Şimali's-Şam ve'l-Cezîre*, Beyrut, 1981, s. 368.

⁶⁶ Aynı eser, s. 368.

⁶⁷ Nebi Bozkurt, c. IX, s. 175.

⁶⁸ Bkz. Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 282-283.

⁶⁹ Bkz. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 680.

Ortaçağda Rumlar, yaban eşiği (zebra), İranlılar ise, manda, inek ve koyun derileri üzerine yazılarını yazıyorlardı⁷⁰.

Emevîler ve Abbasîler'in ilk dönemlerinde divan kayıtları deriler üzerine yazılırdı. Abbasî halifesi el-Emin Muhammed b. Hârûnu'r-Reşîd zamanında Bağdat'ta ortaya çıkan karışıklıklar esnasında, divanların yakılmasından sonra, insanlar yıllarca kâğıtlara yazdılar. Bu dönemde deriler hamam otu ile tabaklanıyordu ve bu şekilde hazırlanan deriler çok sert ve kuru bir yapıya sahipti. Daha sonra Kufe usulü tabaklama yöntemi uygulamaya başlandı. Bu sonuncu yöntemle hazırlanan deriler ise, daha yumuşak ve daha kullanışlı oluyordu⁷¹.

H. VII. yüzyılda Afrika ülkelerinden zürafa derileri İran'a getirilir ve daha sonra bunlardan çok güzel terlikler yapılırdı⁷². İran'ın Tûs şehrinde samur, tilki, kakum, vaşak ve sincap derilerinden şahâne kürkler imal edilirdi⁷³. Kazvin'de kunduracılar, şehirde bulunan zanaâtkârların hepsinden fazlaydı⁷⁴. Cüzcan'dan tabaklanmış deriler Horasan'ın diğer şehirlerine gönderiliyordu⁷⁵. Zerend şehrinde büyük tabakhâneler bulunuyordu ve burada yapılan deri ma'mulleri, tüccarlar tarafından Irak ve Mısır'a götürülmekteydi⁷⁶. Ayrıca Sağanyan'dan Vaşcird'a oradan da uzak batı ülkelerine samur, sincap ve tilki derisi gönderiliyordu⁷⁷. Bu dönemde Horasan'ın Belh ve Nesâ⁷⁸, Fars'ın Rûzân⁷⁹, ve Cibal eyaletinin Hemedan⁸⁰ şehirleri kaliteli tilki derileri ve bunlardan imal edilen çok güzel ve pahalı kürkler ihraç ediyorlardı.

M. IX. yüzyılda Müslüman tüccarlar Hindistan'ın Keşmîr bölgesinden almış oldukları ıtriyat ve ilaç endüstrisinde önemli bir ham madde olarak kullanılan kust (ûd) kokularını deriden yapılmış büyük kaplarda taşıyorlardı. Her biri 700-800 menn (kg.) kust kokusu alan bu deri kaplarını biraraya getirerek üzerlerine zift sürüyorlardı. Sonra kendileri de bu kaplardan

⁷⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, 1994, s. 35.

⁷¹ Aynı eser, s. 36.

⁷² Yakut el-Hamavî, c. II, s. 116.

⁷³ el-Ya'kubî, *Kitabu'l-Buldan*, Leiden, 1892, s. 278.

⁷⁴ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahhab Terzi), İstanbul, 1950, s. 7.

⁷⁵ İbn Havkal, s. 443; el-İdrîsî, c. I, s. 480.

⁷⁶ Aynı eser, c. I, s. 439.

⁷⁷ el-İstahrî, s. 288-289.

⁷⁸ el-Makdisî, s. 323-324; Ayrıca bkz. el-İsfahanî, *Mehâsinu İsfahan*, Tahran, 1933, s. 83.

⁷⁹ Aynı eser, s. 443.

⁸⁰ Aynı eser, s. 395-396.

meydana gelen bir nevi su taşımanın üzerine binerek 40 gün zarfında Mihran'dan⁸¹ el-Mansure'ye⁸² ulaşıyorlardı. Bu uzun ve tehlikeli yolculuk sonunda deri kaplarda bulunan kust kokularına herhangi bir zarar dokunmamaktaydı⁸³.

İbn Havkal Türkistan'la ilgili bilgi verirken buranın koyunlarının köpeklerde görüldüğü gibi, senede altı veya yedi defa doğurduğunu ve burada ve Harezmi'de yaşayan insanların, bu kuzulardan en az ikisini keserek derilerinden faydalandıklarını bildirmektedir⁸⁴. Aynı yazara göre, bu kuzuların derileri genellikle kırmızı renkli olur ve bunların bir tanesi, renginin güzelliğine göre 1/4-2 dinara satılırdı. Bazen de yine bu bölgede siyah renkli astragan kürklere rastlanır, bunlar ise, temizliği, renginin koyuluğu ve güzelliği baz alınarak yüksek fiyata pazarlanırdı. Bu derilerin beyaz olanları ise, eğerler için örtü olarak kullanılırdı ve bunlar da yüksek fiyata satılmaktaydı⁸⁵.

el-İdrisi, Maveraünnehr ve Azerbaycan bölgelerini anlatırken şu bilgilere yer vermektedir:

"Bu bölgede (Azerbaycan) yer alan Merağa nehrinin yakınında bebir (pars)⁸⁶ adında bir hayvan yaşar. Bu hayvanın çok güzel ve kaliteli derisi vardır. Burada birçok hayvan avlanarak Anadolu ve Ermenistan'a götürülür. Yine bu nehrin yanında, altın renginde sarı tilkiler vardır. Fakat bunların sayısı çok azdır, ve bu bölgedeki hükümdarlar bu tilki derisinden kendilerine kürkler yaptırırlar. Ayrıca onlar bu tilki derilerinin bölge dışına çıkarılmasını yasaklamışlardır. Hatta başka hükümdarlarda bile bu kürklerden bulunmaktadır."⁸⁷

⁸¹ Hindistan topraklarında yer alan ve Fars denizine dökülen büyük bir nehirdir. Nil nehri gibi timsahları ve balıkları ile meşhur olan bu nehirde deniz taşımacılığı da yapılmaktaydı. Bkz. Yakut el-Hamavi, c. V, s. 269.

⁸² Hindistan topraklarındaki Deybül'den alu, Mülta'n'dan oniki ve Turan'dan onbeş konaklık mesafede bulunan ve adını Emevi valilerinden Mansur b. Cümhür'dan aldığı iddia edilen bir şehirdir. Buranın M. XIII. yüzyılda, duvarları sac ağacından yapılmış bir camisi vardı. Ayrıca bol meyvesi, tatlı suyu ve ticaretiyle de meşhur bir yer olarak tanınıyordu. Bkz. Yakut el-Hamavi, c. V, s. 244-245.

⁸³ Büzurk b. Şehriyar, s. 104.

⁸⁴ İbn Havkal, s. 161-162.

⁸⁵ Aynı eser, s. 161-162. Buna rağmen Türkistan'da on derinin bir dirheme saulduğu da bildirilmektedir. Bkz. İbn Havkal, s. 161-162.

⁸⁶ Daha çok Hindistan'da bulunan bir arslan çeşididir. Bu hayvanın vücudunun karın ve iki kaburga kısmı siyah çizgiler taşıyan beyaz renklidir. Bkz. Lewis Ma'luf, s. 25.

⁸⁷ Bkz. el-İdrisi, c. II, s. 839.

Yine Maveraünnehr bölgesinde siyah tilkilerden çok şahane deriler elde ediliyordu. Bu derilerden bir tanesi 100 dinara satılmaktaydı. Kırmızı ve sarı deriler ise, bunlardan daha ucuzdu. Buradaki zenaatkârlar bu siyah tilki derilerinden Arap ve diğer milletlerin hükümdarlarına çok şahane kürkler yapıyorlardı ve bunlar samur ve fenek derilerinden yapılan kürklerden daha fazla rağbet görmekteydi. Aynı zamanda bu derilerden çok güzel külahlar, ayakkabılar, abalar ve paltolar imal ediliyordu. Bu kaliteli giyim eşyalarına sahip olmayan hükümdarlar ise, insanlar tarafından ayıplanırdı⁸⁸.

Ortaçağda Hazar denizi sahillerinde yaşayan kunduzlardan çok nefis deri elde ediliyordu. Aynı zamanda avcılar bu denizin etrafında yer alan Gürc dağlarında bembeyaz bir renge sahip gayet kaliteli derisi bulunan ve beyaz sincapların bir türü olan kâkum hayvanını avlamaktaydılar⁸⁹. Yine Hazar denizinin sahillerinde, cündbâdisitr (samur) olarak adlandırılan tilkiye benzeyen ve kırmızı derisi bulunan bir hayvan avlanmaktaydı⁹⁰.

Türkler'in hayatında önemli bir yer tutan kürkler daha ziyade samur, sincap, bozkır tilkisi ve ada tavşanı derilerinden imal ediliyordu. Örneğin, samur ve sincap derileri çok defa elbisenin içini kaplamakta kullanılıyordu⁹¹. Ayrıca samurdan yalnız kürk değil, hükümdarlar için börk de imal ediliyordu. Bir haberde, Bağdad'da gelmekte olan Tuğrul Bey'i karşılamaya çıkan Halifelik erkânı onun başında samur börk bulunduğunu gördüler şeklinde bilgi verilmektedir⁹². Bu husustaki bilgilerden bir hayvan derisinin sadece bir elbise çeşidinin imalinde kullanıldığı anlaşılıyor. Örneğin, ada tavşanı derisinden sadece yağmurluk yapılmaktaydı⁹³.

⁸⁸ el-Mesudî, c. I, s. 173.

⁸⁹ Şeyhu'r-Rebve, s. 197.

⁹⁰ Aynı eser, s. 198. Hem karada hem de denizde yaşadığı söylenen, sadece iki ayağı, uzun bir kuyruğu ve insan başına benzeyen bir başı bulunan ve sanki dört ayakla yürüyormuş gibi göğüsü üzerine yürüyen bir hayvandır. İkisi görünen, ikisi de görülmeyen dört yumurtası bulunmaktadır. İçlerinde kan ve bal benzeri bir çeşit sıvı bulunan ve domuzlan (osurgan) böceğinin yaydığı koku gibi bir kokusu bulunan bu yumurtalar, avcılar tarafından arandığından dolayı, bazan hayvanın kendisi bunları kopararak onlara atmaktaydı. Hatta zaman zaman çaresizliğinden, sırt üstü yatarak, bu işin kendisi tarafından yerine getirildiğini göstermeye çalışırdı. Bkz. Aynı eser, s. 198.

⁹¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (Alparslan ve Zamanı)*, Ankara, 1992, s. 442-443.

⁹² Aynı eser, s. 443.

⁹³ Aynı eser, s. 443.

Ortaçağda Türk çizmesi, daha çok deriden yapılıyordu. Fakat en iyi çizmelik deri sırttan (sağırdan) imal edilmekteydi. Türkler'de deri çizme dikme tekniğine dair dikkate değer bilgiler bulunmaktadır: Çizme dikilirken, dikişler arasına ayrıca parça konuyor ve buna "sızgı" adı veriliyordu⁹⁴. Çizmeden sonra, Türkler'de has ayakkabı tipi çarık idi. Buna "Türk ayakkabısı" da deniyordu. Çarık, şimdi olduğu gibi, her hayvanın derisinden yapılabilirdi. Fakat, Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lugâtu't-Türk* adlı eserinde deve derisinden çarık yapıldığı özellikle belirtilmektedir⁹⁵.

M. XIII-XIV. yüzyılda dericilik sanayii Altın Ordu devletinin başşehri Saray Berke'de büyük bir önem kazanmıştı. Şehrin bu bakımdan gayet elverişli şartlar altında bulunduğu düşünülürse, bu zanaât kolunun gelişmesi kolaylıkla anlaşılabilir. Şehir çevresinde bozkırlar ve göçebe sürüleri vardı. Saray Berke pazarlarında satılan deriler, bu hayvan sürülerinden elde ediliyordu. Ne yazık ki, Altın Ordu devrinden bize, pek az deri eşya kalmıştır⁹⁶. Aynı zamanda Aşağı Volga havzasından büyük ölçüde deri ve ağaç kabukları ihraç edilirdi. Bu sonuncusu doğrudan doğruya Hârezm dericiliğinin ihtiyaçlarını karşılamak için ihraç edilmekteydi⁹⁷. Yine çeşitli İslam ülkeleri, bugünkü Yugoslavya ve Arnavutluk ülkesinden taze tabaklanmış Bulgar derilerini satın alarak askerler için çizme imal ediyorlardı⁹⁸.

İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, Mısır'da da Sind terlikleri imal edilmekteydi. Adından da anlaşıldığı gibi, bu terliklerin yapımında Sind tekniği kullanılıyordu. İbn Abdilhakem tarafından nakledilen bir habere göre, H. I. yüzyılda Füstât şehrindeki ez-Zenc mescidinin hemen yanında İbn Hücâle el-Ğafikî adında bir kişinin atölyesinde Sind terlikleri yapılıyordu⁹⁹.

Mısır'ın Sa'id bölgesinde çok kaliteli deri halılar yapılıyordu¹⁰⁰. Ayrıca İhmîm'de deri tabaklama fabrikaları vardı¹⁰¹. Nasır-ı Hüsrev Mısır'ı tanıtırken şöyle der: "*Bir de Habeş ilinden getirilmiş bir öküz derisi gördüm,*

⁹⁴ Aynı eser, s. 449.

⁹⁵ Aynı eser, s. 451.

⁹⁶ A. U. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Ankara, 1992, s. 87.

⁹⁷ İbn Havkal, s. 392; Aynı eser, s. 90.

⁹⁸ Mourice Lombard, *el-Coğrafya et-Tarihiyye li'l Aleml-i-İslami Hilâle'l-Kurûni'l-Arba'atü'l-Ulâ*, (Çev. Abdurrahman Hamide), Dimaşk, (Trz.).

⁹⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruha*, Leiden, 1920, s. 122.

¹⁰⁰ el-Ya'kubî, *Kitab*, s. 332.

¹⁰¹ es-Suyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdare fi Ahbâr Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, 1321. c. II, s. 193.

*kaplan derisine benziyordu. Ondan ayakkabı yapıyorlardı.*¹⁰². Bu ise, Mısır'da ayakkabı endüstrisinde kullanılan derilerin Afrika'dan ithal edildiğini göstermektedir.

Fatımîler zamanında Mısır ve özellikle de Füstât şehri, Suriye'ye ihraç edilen deriden ma'mul çadırlarıyla ün salmıştı. Ayrıca bu şehirde deriden yapılmış haritalar, sıyrımlar ve işçilik yönünden Suriye yaylarından kat kat daha üstün yaylar imal ediliyordu ve bunlar darb-ı mesellere bile konu olmuşlardı¹⁰³. Bu dönemde dericiler altın ve gümüşle işlenmiş deriden ma'mul eğerler yapmada büyük maharet kazanmışlardı ve bu eğerler 1000 ile 7000 dinar arasında değişen fiyatlarla satılmaktaydı. Fatımî halifesi el-Müstansır'ın bu kalitede 4000 eğere sahip olduğu rivayet edilmektedir¹⁰⁴. Bu devirde Mısır'da eğerler yanında som altından veya gümüşten yapılmış gem ve atların boyunlarına takılan süs eşyaları da imal edilmekteydi. Bunlar ise, özellikle halifeler ve diğer devlet adamları tarafından kullanılıyordu. Fatımîler, bu endüstri koluna öyle bir önem veriyorlardı ki, sarayda bu nevi eğerler için özel bir yer tahsis etmişlerdi. Onlardan altın ve gümüşlerle işlenmiş deriden ma'mul eğerleri bulunan atlara binen ilk kişi ise, halife el-Aziz'dir¹⁰⁵.

Fatımîler devrinde ayakkabı ve terlik endüstrisi de çok ileri bir seviyede idi ve ülkenin her yerinde çeşitli kalitedeki deriden ma'mul ayakkabı satan dükkanlar bulunuyordu. Fakat yine de en kaliteli terlikler, Habeşistan'dan ithal edilen inek derisinden yapılıyordu, diğerleri ise, daha ziyade yerli derilerden imal edilmekteydi¹⁰⁶. Fatımî halifesi el-Hâkim zamanında kadın ayakkabıları imal eden ayakkabıcılar büyük sıkıntılara düştüler ve bu endüstri dalında çalışan insanlar neredeyse iflasın eşiğine geldiler. Zira adı geçen hükümdar, bir genelge yayınlayarak kadınların evlerinden çıkmalarını ve ayakkabıcıların onlara ayakkabı yapmalarını yasaklamıştı¹⁰⁷.

Eyyübîler zamanında Müslümanlar deriden zırh imalinde büyük ilerleme kaydettiler. et-Tarsusî, zırh yapımı konusunda bilgi verirken şöyle diyor:

¹⁰² Nasır-ı Hüsrev, s. 84.

¹⁰³ Hasan İbrahim Hasan, *Tarih*, s. 590.

¹⁰⁴ Aynı eser, s. 590-591.

¹⁰⁵ el-Makrizî, *el-Hıtat*, c. I, s. 418, Kahire, 1270 ; Aynı eser, s. 591.

¹⁰⁶ Abdulmun'im Sultan, *el-Mucteme'u'l-Mısri fi'l-Asrı'l-Fatmi*, Kahire, 1980, s. 284.

¹⁰⁷ Aynı eser, s. 284.

"Zırhlar ya küçük demirlerden veya boynuzdan veyahut derilerden imal edilirdi. Sanatkâr ve ustalar öyle karışımlar hazırlarlardı ki, bunlar hamur haline getirildikten sonra, ondan zırh yapıldığında oklar asla geçmez ve kılıçlar darbe esnasında kırılıverirlerdi"¹⁰⁸.

et-Tarsusî, diğer bir yerde de toz haline getirilmiş birkaç maddeyi dalak veya kan ve başka maddelerle karıştırarak bir karışımın meydana getirilmesinden söz etmektedir. Ayrıca o, zırh yapımında kullanılan formüllerden birisini de şöyle tanıtır:

"Deve derileri alınır ve yoğurt içinde tüylerin dökülmesine ve renginin beyazlaşmasına kadar kaynatılır. Sonra deriler oradan alınarak tabaklama işlemine tabi tutularak bir müddet öylece bekletilir. Sonra bir çeşit cam alınarak yumuşak bir toz haline getirilir, bakır tozu ve diğer bazı maddelerle karıştırılır. Her iki karışımdan bir miktar alınır ve tutkalla karıştırılarak hamur haline getirildikten sonra, tabaklanmış derilerin teker teker yüz kısımlarına sürülür. Arkasından deriler kurumaları için, bir müddet beklemeye alınır. Son işlem olarak bu deriler yağ ve boya yağı ile iyice yağlanır. Böylece zırh yapımı tamamlanmış olur"¹⁰⁹.

el-Ömerî, Memlükler döneminde İslam ülkelerinden Mısır, Suriye, Irak ve Anadolu'da istihsal edilen sanayi ürünlerini sayarken, bu ülkelerde palamut ile tabaklanmış ve darb-ı mesellere konu olmuş kuzu derilerini de hayranlıkla anlatmaktadır¹¹⁰. Güney Mısır veya bugünkü Kuzey Sudan topraklarında yaşayan Bucceliler kılı inek derisinden kalkanlar yaptıkları gibi, manda derisinden "el-eksûme" ve "ed-dehlakiye" adında kalkanlar da imal ediyorlardı. Ayrıca onlar balina derisinden de kalkanlar yapıyorlardı¹¹¹.

Ortaçağ İslam dünyasında deri endüstrisinin çok gelişmiş olduğu bir bölge de Kuzey ve Orta Afrika idi. Uzak batıda ve Atlas Okyanusunun güneyinde, Sudan ülkesine yakın bir yerde bulunan Kakudem şehrinde çok iyi silahlar yapan sanatkârlar vardı. Burada mızraklar yapıldığı gibi, lamat¹¹²

¹⁰⁸ Muhammed Muhsin Hüseyin, *el-Ceyşu'l-Eyyûbî fi Ahdi Salahaddin*, Beyrut, 1986, s. 320.

¹⁰⁹ Aynı eser, s. 320.

¹¹⁰ el-Ömerî, *Mesâliku'l-Absâr fi Memâlikü'l-Amsâr*, (Thk: Dorothea Krawulsky), Beyrut, 1986, s. 180.

¹¹¹ el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tübâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Asâr*, Kahire, 1270, c. I, s. 194.

¹¹² Geyiğe benzeyen, fakat ondan daha da büyük olan, beyaz renkli bir hayvandır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 490; el-Kazvini, s. 58. Kuzey Afrika'da bu adı taşıyan bir kabile de mevcuttu. Bkz. el-İdrisi, c. I, s. 224.

adında bir hayvan derisinden lamat kalkanları imal edilmekteydi¹¹³. Bu kalkanların hammaddesini oluşturan lamat derileri, yoğurt ve devekuşu yumurtasının kabuğu kullanılarak bir yıl boyunca süren bir tabaklama işleminden sonra hazırlanırdı. Bu şekilde hazırlanan derilere demir asla işlemez, bunlara vurulan kılıç darbeleri ise, geri dönerdi. Bunlarda herhangi bir yırtılma söz konusu olduğunda, deri su ile ıslatıldıktan sonra, yırtık bölgeye el sürmek suretiyle onarılabilirdi. Bu derilerden çok güzel zırhlar da yapılırdı ve bunların her biri 30 dinara satılırdı¹¹⁴.

Mağrip ülkesinin Ağmât¹¹⁵ bölgesinde dünyanın hiç bir yerinde bulunmayan çok kaliteli deri işlenmekteydi. Sonra bu deriler, buradan Mağrib'in diğer bölgelerine gönderiliyordu¹¹⁶. Aynı zamanda Nûl el-Ğarbiyye¹¹⁷ şehrinde şahâne deriden deve semerleri ve deve yularları imal ediliyordu¹¹⁸. Kuzey Afrika'nın diğer şehri Ğadâmis'te¹¹⁹ çok kaliteli ve yumuşaklık bakımından hazz'dan yapılan elbiselere benzeyen Ğadâmis derileri işlenmekteydi¹²⁰.

Bugünkü Libya topraklarında yer alan Berka şehri, Evcile'den¹²¹ gelen inek ve kaplan derilerininin tabaklama merkezi idi¹²². Ayrıca bu bölgede ayak kabı, bazı deriden ma'mul eşyalar, at, deve ve diğer binek hayvanlarında kullanılmak üzere şahane eğerler imal edilirdi¹²³ Yine bu bölgede yer alan

¹¹³ el-Kazvinî, s. 58; Kuzey Afrika'da yer alan Nûl el-Ğarbiyye ve Tekrûr'da da lamat derilerinden şahâne kalkanlar yapıldığı, Ayrıca Mağriblilerin, taşıma kolaylığı ve çok iyi savunma silahı olması sebebiyle bu deri kalkanlarla savaştıkları bildirilmektedir. Bkz. el-Kazvinî, s. 26; el-İdrisî, c. I, s. 224-225.

¹¹⁴ el-Kazvinî, s. 26, 58.

¹¹⁵ Marakuş şehrinin yakınında yer alan ve iki şehirden meydana gelen bu bölge, toprağının verimliliği ve meyvesinin bolluğuyla tanınmaktaydı. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. I, s. 266.

¹¹⁶ Aynı eser, c. I, s. 267.

¹¹⁷ Atlas Okyanusuna dökülen bir nehrin üzerinde yer alan ve Lamta ve Lemtûne adında iki kabileyi barındıran büyük bir şehirdir. el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haber el-Aktâr*, Beyrut, (Trz.), s. 584.

¹¹⁸ el-İdrisî, c. I, s. 225.

¹¹⁹ Mağrib'te yer alan çok eski ve güzel bir şehir olup, burada "Tenâveriyye" adında bir berberî kabile yaşamaktaydı. Aynı zamanda burası Afrika'da kurulan eski medeniyetler tarafından hapisane olarak kullanılan birçok mağarayı da barındırmaktaydı. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 212; el-Himyerî, s. 427.

¹²⁰ Bkz. el-Kazvinî, s. 57; Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 212.

¹²¹ Berka'nın güneyinde ve Senteriyeye'ye on günlük mesafede yer alan ve çarşıları, mescidleri, meyve ağaçları ve hurmasıyla meşhur olan bir şehirdir. Bkz. Aynı eser, c. I, s. 328.

¹²² İbn Havkal, s. 67; el-İdrisî, c. I, s. 311.

¹²³ Salih Mustafa Miftah el-Mezinî, *Libya Münzü'l-Fethi'l-Arabi Hatta İnûkal el-Hilâfeü'l-Fatimiyye ilâ Mısr*, Libya, 1994, s. 210-211.

Zevîle¹²⁴ şehrinde hayvancılık çok gelişmişti. bunun tabîî bir sonucu olarak da deri tabaklama endüstrisinde büyük bir canlılık meydana gelmişti. Bunun derileri tanıtılırken, daha önce değindiğimiz Ğadamis derileri misali parlaklık ve yumuşaklık yönünden hazz'dan ma'mul elbiselere benzediği belirtilir¹²⁵.

Kuzey Afrika'nın önemli bir şehri olan Kabis'te¹²⁶ de deri tabakhâneleri bulunmaktaydı¹²⁷. Buradaki derilerin tabaklanmasında palamut kullanılıyordu ve bunlar güzel kokan Cüreş derisi kadar da yumuşak olan derilerdi¹²⁸.

Endülüs'te özel bir teknik kullanılarak altın karıştırılmış nakışlı derilerle kaplanmış eşyalar imal ediliyordu. Aynı zamanda Kurtuba derilerinden odaların duvarlarına asılan halılar yapılmaktaydı¹²⁹. Yine Kurtuba'nın marokenleri, koşum takımları ve eyerleri, bütün Asya'da ve Avrupa'da şöhret kazanmıştı¹³⁰. Kurtuba derisi adında, dünya pazarlarında bugün bile hala Endülüs'ün hükümet merkezinin anısını canlı olarak yaşatmaktadır¹³¹. Deri tabaklama ve deri üzerine kabartma süslemeler yapma san'atı Endülüs'ten Mağrib (Fas) ülkesine geçmiş, bu iki (Endülüs ve Fas'dan) ülkeden olmak üzere, Fransızca ve İngilizce'de görülen "cordovan" , "cordwainer" , "maroquin" vs. kelime ve terimlerinden de anlaşılacağı gibi, İngiltere ve Fransa'ya geçmiştir¹³². Ayrıca Endülüs'te "sefen" adındaki oldukça kalın balık derisinden çok nefis kılıç kabzaları imal ediliyordu¹³³.

¹²⁴ Sudan topraklarında çölün ortasında yer alan bu şehrin M. XIII. yüzyılda bir camisi, bir hamamı ve çarşıları bulunmaktaydı. Ayrıca burası hurması, tarımı ve köleleriyle de meşhurdur. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. III, s. 179-180.

¹²⁵ Salih Mustafa Miftah el-Mezinî, s. 210-211.

¹²⁶ Trablus ile Sefâkis arasında yer alan bir şehir olup, H. 27 yılında Ukbe b. Nafi tarafından fethedilmiştir. Kaliteli taşlardan yapılmış bir suru, bir camisi ve birçok oteli ve hamamı bulunmaktaydı. Burası aynı zamanda ipeği, şekeri ve çeşitli meyveleriyle de meşhurdur. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 328-329.

¹²⁷ el-İdrisi, c. I, s. 276.

¹²⁸ İbn Havkal, s. 70.

¹²⁹ Mourice Lombard, s. 112.

¹³⁰ Haydar Bammat, *İslamiyetin Manevî ve Kültürel Değerleri*, (Çev: Bahadır Dülger), Ankara, 1963, s. 101-102.

¹³¹ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev: Neşet Çağatay), Ankara, 1992, s. 155.

¹³² Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), İstanbul, 1989, c. II, s. 834.

¹³³ el-Makdisî, s. 239-240.

Ortaçağda Ciltçilik

Ortaçağ İslam Dünyasında derinin en çok kullanıldığı alanlardan biri de ciltçilikti. Müslümanlar tarafından kitabın kutsal sayılması ciltçiliğe özel bir değer verilmesini sağlamış ve bu sanat hemen hemen bütün İslam devletlerinde en ileri seviyeye ulaşmıştır¹³⁴. İslam tarihinde bilinen en eski kitap ciltleme örnekleri Mısır yapısıdır ki bu cilt örnekleri sekiz yahut dokuzuncu asra kadar çıkarılabilir. Bu kitap ciltleme örneklerinde kullanılan imalât tekniği ile süsleme sanatları, anlaşılan alındığı yer olan daha önceki Kopt'lara ait ciltleme tekniğine yaklaşık bazı durumlar arz etmektedir. Müslüman Mısır'da kitap ciltleme işleriyle ilgili olarak geliştirilen Mısır ekolüne has âlet -edevât ve baskı makinaları, deri ve meşin işlerinde çalışan Müslüman sanatkarların daha sonra kullandıkları en yaygın tekniği ve âletleri haline gelmiştir¹³⁵.

Eskiden beri Afrika zencileri Batı Asya'ya deri ihraç ediyorlardı. Büyük bir ihtimalle Mısırlılar'la Yemenliler deri tabaklama tekniğinde zencilerden birçok şey öğrenmişlerdi. Ünlü coğrafyacı el-Makdisî, çok güzel Suriye usûlü kitap cildleme sanatını öğrenmişti. Yemenliler kitaplarının güzel bir şekilde cildlenmesini çok seviyorlardı ve bu iş için bol miktarda para harcıyorlardı. el-Makdisî Aden şehrine varınca, Yemenliler kitaplarını cildletmek maksadıyla ona gönderiyorlardı. O da bu iş karşılığında bazen kitap başına iki dinar gibi büyük bir gelir elde ediyordu¹³⁶.

Ortaçağda ciltçiliğin geliştiği önemli bir merkez de Tunus'un Kayrevan şehriydi¹³⁷. XII. yüzyıldan sonraki Arap ciltleri, kapaklardan birinin uzantısı olarak, oluğu çevreleyen ve yarısını kapladığı karşıt kapak üzerine uygulanan "merja" (dönüş) veya "lisan" (dil), beşgen şeklinde hareketli bir taşıyıcı yakalılık bulundurmaktaydı. Oysa Kayrevan ciltlerinde hareketli başlık bulunmu-

¹³⁴ Zeki Tekin, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, *Deri Maddesi (Türkler'de Dericilik)*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 176.

¹³⁵ Philip K. Hitti, c. II, s. 1015.

¹³⁶ Adem Metz, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicri*, (Arp. Trc: Muhammed Ebu Ride), Beyrut, 1967, c. II, s. 333.

¹³⁷ Bu şehirde yer alan Kayrevan Büyük Camiine ait avlunun kuzeyinde ve minarenin doğusunda, uzun süre mağaza ve güvercinlik olarak işlev gören odalardan birisinde, Ku'ran'lardan gelen bir hayli tahrip edilmiş ve aynı zamanda yapraklarla karışmış, üst üste yığılmış kuş dışkılarıyla kaplı çok sayıda cilt parçaları bulunmuştur. Louis Poinssot tarafından bulunduğu ileri sürülen bu cilt ve sayfalar, daha sonra Bardo Müzesine taşınmış ve büyük bir itina ile temizlenerek muhafaza altına alınmıştır. Bkz. Georges Marçais-Louis Poinssot, *Objets Kairouanais (IX Au XIII Siecle)*, Tunis, 1948, c. I, s. 11-12.

yordu, ama kitap daha etkin şekilde güvence altına alınıyordu¹³⁸. Cilt, sıkıca kapalı bir nevi çekmece oluşturmaktaydı. Sırta bağlanan sayfalar, bir yandan korumaya alırken, diğer üç yan kenar üzerinde, bir kutu olduğu gibi, kenar boyunca çıkan dikey pervazlarla korunmaktaydı. Her iki kapak, yani normal olarak kütüphane rafı üzerine konması gereken ve üç kenarın bağlı olduğu alt kapak ve kutunun kapağını oluşturan üst kapak, birbirine bağlanmış oluyordu. Bu durumda kitap, metal bir vidalı halka veya kayışla kapatılmaktaydı¹³⁹.

Kayrevan ciltlerinde, kapaklar genellikle deri ile kaplı plançetelerden oluşur ve kalınlık 4 ile 11 mm. arasında değişirdi. Ciltlerde ağaç malzemeleri de önemli bir yer tutmaktaydı. Bunlar daha çok kavak, incir, Halep çamı ve bazen de defne ve ilgin ağaçlarından meydana geliyordu. Bazen kapak malzemesi, zambak ve kavila ile biraraya getirilmiş iki veya üç plançete ihtiva ederdi. Plançetenin dış yüzeyine uygulanan deri, üç kenar boyunca iç düzey üzerine yapıştırılır ve düzenli olmayan bu yakalık altında tahta üzerine yapıştırılmış parşömen yaprağının kenarları bulunurdu¹⁴⁰.

Kayrevan'da mahir zanaatkârlar tarafından imal edilen ciltler, zaman zaman tek parça deri ile kaplanıyordu. Zaman zaman da üç parçadan meydana gelmekteydi, bunlardan ikisi kapaklar, bir tanesi de sırt için kullanılıyordu. Bu sonuncunun kenarları, plançetelerin her biri ile onları yüzeyde kaplayan deri arasına sokulmaktaydı. Ciltlerin yapımında kullanılan kırmızı-kahverengi renkten derilerin büyük bir kısmı meşindendi. Donatımı sicim üzerine takılı olan bütün ciltler için, siyaha boyanmış keçi derisi kullanılıyordu¹⁴¹.

Büyük bir ustalıklarla imal edilen ciltlerde, alt kapağın ters yüzüne, yaprakları toplayan kenar adapte ediliyordu. Bu, genellikle, genişliği boyunca katlanmış deriden bir şeritten ibaret idi. Düz köşede katlanmış olan bu çift kalınlıklı deri, yatay bir temele ve dikey bir bölüm ihtiva ediyordu. Bunlardan birincisi, kapağın üç yakalığına yapıştırılmış ve ikincisi ise, alt kapağın yan kenarının hizasındaki hattı oluşturmaktaydı. Böylece kitap kapalı olduğu zaman üst kapak, kapatıcı durumda kalıyordu. Ölçülebildiği zaman, kutuların yüksekliği 11 ile 36 mm. arasında değişir, içinde barındırdığı ciltler 44 ile

¹³⁸ Aynı eser, c. I, s. 14-15.

¹³⁹ Aynı eser, c. I, s. 15.

¹⁴⁰ Aynı eser, c. I, s. 15-16.

¹⁴¹ Aynı eser, c. I, s. 16.

140 arasında değişen sayfalar ihtiva ederdi. Ciltlerde bulunan parşömenlerin ortalama kalınlığı ise, 0,25 mm. idi¹⁴².

IX.- XI. yüzyıl Kayrevan ciltlerinde alt kapakta, sırta karşı olan kenar, ortasından 2 veya 3 delikle deliniyordu. Delikler arasında birkaç milimetrelik aralık yer almaktaydı, bu aralıklarda, nadiren yeşil, mavi veya sarı kordon ve genellikle deri bir bağcık veya ince kayış bulunurdu. Bu ise, cildin kalınlığına göre değişir; bazen bu deliklerin hemen arkasında başı kabarık bir çivi bulunur ve çivinin sivri ucu, kapağın ters yüzüne kıvrılmış vaziyette olurdu. Bu halka, üst kapakta bulunan demir, bronz veya gümüşten vidalı bir halkanın dar yakasına asılı olarak hazırlanırdı. Vidalı halkanın soğan biçimindeki başı, cilt kenarından taşar, ince ve uzun olan kuyruğu, plançetenin kalınlığı içine gömülmüş, bazen, kapağın dış yüzeyi üzerinde küçük bir kollu menteşe gibi, süs çiçeği tarzında kesilmiş olarak sabitlerindi¹⁴³. Demir bronz veya gümüşten bir çivi vidalı halkayı tutar; yarım küre şeklindeki başı düz yüzde görünür ve genellikle sivri uç ters yüzden çıkar ve bu durumda katlanır veya rondela üzerinde çekiçle dövülürdü¹⁴⁴.

Kayrevan ciltçiliğinde el yazmasının kapağa tam intibakı şu düzenleme ile sağlanırdı: Ya, plançeteleri kaplayan parşömenler, birinci ve son sayfaların dibine yapıştırılmış dikiş pervazlarıyla donatılır veya parşömen grupları her defterin sırt kısmını sarar ve ihtiva ettikleri dikiş pervazları, plançeteler, parşömen, kumaş veya deriyi kaplayanlar birbirlerine yapışık vaziyette olurdu. Genellikle sarı, mavimsi veya koyu yeşil ipek iplikle çevrili deri bağcık, kitap sırtını alt ve üstte doldururdu. Uçlardan her biri, plançete alanında veya köşelerin açılımlına göre dış yüzey üzerinde kazılır ve yaklaşık olarak 1 santimetre uzunluğundaki yuva içine kapatılırdı. Birinci durumda, tahtanın köşesindeki delikten geçen ipler bağlardı, ikinci durumda ise, kanal, katlanan ve arka yüze yapıştırılan şirazenin ucunda bir delikle son bulurdu¹⁴⁵.

Kayrevan ciltçiliğinde süsleme sanatı da önemli bir yer tutmaktaydı. İyice ıslatulan derinin plançetenin üzerine yapıştırılmasından sonra, sanatçı, kağıt bıçağı ile kompozisyonuna çerçeve teşkil eden hatları çizer ve daha sonra, ağaçların taşıdığı izlerin kanıtladığı gibi, demiri sıcakken sürerdi. Ahşap, boynuz, kemik veya fildişinden olan kağıt bıçağının her iki ağzı kemer-

¹⁴² Aynı eser, c. I, s. 16-17.

¹⁴³ Aynı eser, c. I, s. 17.

¹⁴⁴ Aynı eser, c. I, s. 17-18.

¹⁴⁵ Aynı eser, c. I, s. 18-20.

leştirilmekteydi. Bunlardan bir kısmı, şeritlerin kalın hatlarını ve çerçeveleme çizgilerini çizmeye yarardı ve diğerleri, bazı yüzeyleri çizme işlerinde kullanılırdı¹⁴⁶. İzler, çeşitli türden meydana getirilmekteydi. Kemerleştirilen, bükülen demirler, şeritlerin eğik bölümlerinin az veya çok açık olan yaylarını verirdi. Özellikle küçültülmüş boyutlu demirlerle, dipleri belirleyen ve çerçeveleri zenginleştiren yuvarlaklar, kareler, eşkenar dörtgenler, küçük kurdela ve çiçeksi süsler, gül, taçyapağı ve süslenmiş diskler elde edilirdi. Büyük dekor ve süslerin yapımı için, iç içe geçirilmiş yarım halkalar, birbirine yapııştırılan eşkenar dörtgenler ihtiva eden en büyük demirler kullanılırdı. Burada küçük aralıklarla (bir, iki, üç veya dört) kesilmiş paralel iki küçük çizgi taşıyan küçük demirlerin rolü özellikle önemliydi. Onların izleri düzenli aralıklarla tekrarlanmış olarak, şeritleri dolduran ve "turtul" tabir edilen dantelli bir hat oluşturmaya olanak sağlıyordu. Başlangıçta demirler çok sınırlı bir süs taşımaktaydı. Fakat daha sonra bunlar artarak karmaşık bir hal almaya başladı. Böylece daha az zaman içinde, daha zengin bir süsleme ve daha bilge kombinezonlar gerçekleştirmek mümkün oldu¹⁴⁷.

Süsleme esnasında sivri bir uçla önceden çizilen bir desen izlenerek, kabartuların sürekli desteğini oluşturacak sicimler, plançete üzerine yapıştırılır, daha sonra yine yapıştırılmış olan çok nemli bir deri ile kaplanırlardı. Zanaatkâr, baskı tepsisi ile deri arasına yeterince yumuşak bir bez koymak zorundaydı. Belli bir süre sonra, deri, plançeteye tamamen yapışır ve sicimlerin kalıbını alırdı. Bir çizici ile model hatlandırılır; süslerin içi, daha sonra düzleştirilirdi. Sicimler üzerinde dekor, Kayrevan'da icat edilmiş ve hilal salgınının dan sonra da kullanımdan kalkmıştır¹⁴⁸.

Fatımiler zamanında kâğıt endüstrisinin gelişmesiyle birlikte ciltçilik endüstrisi de büyük ilerleme kaydetti. Bu dönemde sanatkârlar ciltçilikte genellikle dana derilerini kullanıyorlardı. Onlar, Mushaf ciltlemesinde ise, daha ziyade ipek, dibâc ve atlas gibi kaliteli kumaşları tercih ediyorlardı¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Aynı eser, c. I, s. 20.

¹⁴⁷ Aynı eser, c. I, s. 20-21.

¹⁴⁸ Aynı eser, c. I, s. 21-22. XII. ve XIII. yüzyılda Kayrevan ciltçileri çerçeveleme hatlarını kağıt ıskalası ile çizmeye devam ettiler. Onlar bu yüzyıllarda disk, daire, gül, iki kanatlı, kalp şeklinde veya kıvrılan motifleri, birbirine yapışık eş dörtgenleri ve iç içe geçmiş yayları selefleri tarafından kullanılanlara benzer demirlerle basarlardı. Buna karşılık, bazı geometrik süsler, yeni araçlarla gerçekleştiriliyordu. Bu araçların üzerinde genellikle şerit bölümleri, uç üzerine konmuş eğri kareler, yan altıgen grupları ve sekizgenler işlenmekteydi. Bkz. Aynı eser, c. I, s. 22-23.

¹⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*, Mısır, 1981, s. 590.

Ortaçağda cilt işlerinde özellikle Müslüman Türkler çok başarılı olmuşlar ve bu mesleğe tutku derecesinde bir sevgi beslemişlerdir¹⁵⁰. İslamî devir ilk Türk cildleri doğuda Hatayî, batıda el-Cezîre üslûblarının tesiri altında gelişmişlerdir. Eski Türk cildleri, son döneme gelinceye kadar, kullanılan malzeme, genel yapısı itibariyle hemen hemen aynı kalmış, yalnız üzerlerindeki bezeme üslûblarında bölge ve devirlere göre değişmeler olmuştur. Eski cildlerimiz genellikle "meşin" denilen koyun, "sahtiyan" adı verilen keçi ve "rak" tabir olunan ceylan derisinden yapılmış, derilerin işlenişine, kafa, etek ve sırt kısımlarının kullanımına göre, ince veya kaba görünüşler kazanmıştır¹⁵¹.

IX. yüzyılda Halife Mustasım-Billâh devrinde Samarra'ya giden Uygur Türkleri, İnan cildciliği sanatında müessir olmuşlardı. Yine bu yüzyılda başlayan İslamî devir Türk cildciliği XII. yüzyıla kadar doğuda Hatayî üslûbunu Kaşî, Horasan, Buhara, Dihlevî adlarında geliştirmiştir. Bu üslûba da stilize edilmiş hayvan motifleri ve özellikle geometrik çizgiler hâkimdir. Selçuklular devrinde kullanılan deriler çoğunlukla kahverengi siyahtır. Memlûk cildlerinde bu renkler yanında vişnerengi deriye de rastlanır. Mısır Memlûk cildlerinde arabesk motifleri diktörtgen, yıldız desenli salbekli şemseler görülmektedir¹⁵².

Batıda ise, Selçuklu üslûbu klâsik Türk üslûbu olarak gelişmiş ve Osmanlı cildciliğinin başlangıcı olmuştur. Osmanlı devri cildleri Diyarbakır, Bursa, Edirne ve İstanbul'da gelişme imkânı bulmuş, bu gelişmede Herât üslûbunun da rolü görülmüştür¹⁵³.

Fatih Sultan Mehmed devri klâsik Türk cild sanatının olgunlaşma devrinin başıdır. Bu devir cildleri üç tip gösterir. Bir kısmı kahverengi deri üzerine üstten ayırma yaldızlıdır. Yuvarlak Selçuk şemseleri kısmen beyzilemiştir. Fatih devri cildlerinden diğer bir tür, siyah deri üzerine dantelâ gibi işlenmiş gayet ince soğuk şemse ve köşebendli kaplardır; bunların iç yüzleri çoğunlukla açık kahverengi deridir. Üçüncü tip cildleri çarkuşe deri kaplı ortası devrin kumaşları ile örtülmüş cedvelli kaplardır. Çarkuşe cildler, bu devirde görülmeye başlar, cildin dört bir yanını ince bir deri çevirir, ortası ise, kadife, ipek, simle işlemeli kumaş, zerduva, rugan, ebrû denilen kâğıt ve lâkeyle

¹⁵⁰ Zeki Tekin, c. IX, s. 176.

¹⁵¹ Müjgân Cunbur, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1992, c. II, s. 453.

¹⁵² Aynı eser, c. II, s. 454.

¹⁵³ Aynı eser, c. II, s. 454.

kaplanmıştır. Çarkuşe cildler, içini kaplayan kumaş, deri veya ebrûya göre ad alır. Fatih devri şemselerinde salbek de göze çarpar¹⁵⁴.

Anadolu'da Ceyhan üzerinde el-Massîsa¹⁵⁵ şehri vardı. Bu şehirde el-Massîsa kürkleri yapılırdı. Bu kürklerde bit üremez ve yıkandığında herhangi bir değişiklik meydana gelmezdi. Ayrıca bu kürkler, diğer ülkelere ihraç edilir ve bir kürk yaklaşık 30 dinara satılırdı¹⁵⁶.

Selçuklular zamanında Diyarbakır ve Kastamonu, Anadolu deri sanayinin merkezi durumundaydı. Beylikler döneminde ise, sepicilikte kullanılan mazının ve özellikle derinin ihraç malları arasında yer alması, dericiliğin bu devirde de ileri seviyede olduğunu göstermektedir. Anadolu'da Moğol istilasının ardından gerileyen deri sanayii Osmanlı döneminde yeniden canlanarak Avrupa dericiliğinin gelişmesine zemin hazırlamıştır¹⁵⁷.

Fatih Sultan Mehmet dönemi belgelerinden, ordunun deri ihtiyacını karşılamak üzere debbağların bir araya getirildikleri ve bunlara Yenikule yakınlarında günümüzde Kızılçeşme adı verilen yerde 340 işyeri tahsis edildiği öğrenilmektedir. Burada üretilen deriyi işlemek üzere de Fatih ile Beyazıt arasında Saraçhâne kurulmuştu. Deri o dönemde birinci derecede savaş malzemesiydi. Aynı dönemlerde Anadolu'nun birçok yöresinde debbağhânelerin bulunduğu, Diyarbakır, Tokat ve Edirne'de işlenen sahtiyan adlı keçi derilerinin XVIII. yüzyıla kadar dünyaca tanındığı bilinmektedir. Bu sahtiyanların büyük bir bölümü Avrupa ve diğer ülkelere ihraç ediliyordu¹⁵⁸.

Ortaçağda Tahta Endüstrisi

Tahta endüstrisine gelince, bilindiği gibi bu endüstri dalının en önemli sanatı marangozluktur. Marangozluk, tarihin başlangıcından beri insanların günlük işlerinde kullanmış oldukları eşyaların yapımında ihtiyaç duyduğu bir sanattır. Şehirde ve köylerde yaşayan insanlar evlerinin çatısını, kapılarının kilitlerini ve oturma amacıyla koltuk ve iskemlelerini yapmak ihtiyacını duyarlar. Aynı zamanda göçebe hayatı yaşayanlar da çadırları için kazık ve destekler, hanımlarının içinde oturması için kuçular ve silahlarını yapmak

¹⁵⁴ Aynı eser, c. II, s. 454-455.

¹⁵⁵ Tarsus'un yakınında yer alan ve aynı zamanda beş kapısı, bir suru ve birçok bostanı bulunan önemli bir şehirdir. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. V, s. 169.

¹⁵⁶ Bkz. el-Kazvîni, s. 564.

¹⁵⁷ Zeki Tekin, c. IX, s. 177.

¹⁵⁸ Komisyon, *Büyük Larousse*, c. VI, s. 3064.

üzere mızrak ve oklara ihtiyaçları vardır. İşte bütün bu eşyaların hammaddesini ağaç ve ondan hazırlanan tahtalar oluşturmaktadır¹⁵⁹.

İbn Haldun, marangozluk sanatının inceliklerine değinerek şöyle der:

"Her nesnenin çeşitli şekil alması, ancak marangozluk sanatıyla yerine getirilir. Marangoz bu eşyaları yaparken, ağaçları küçük parçalara ayırır ve yahut tahtalar şekline getirir. Bundan sonra, bu parçalardan yapılması istenen şekilleri hazırlar. O, bunu yaparken, imal etmek istediği şeyin alacağı şekle uygun olarak, bu parçalar üzerinde çalışır. Bu sanatı yerine getiren ise, "marangoz" adını taşır. Marangozluk sosyal hayatın vazgeçilmez sanatlarından biridir. Medeniyetin yükselmesi ve lüks hayatın başlaması sonucunda, insanların tavan veya kapı veyahut kürsü ve kaplarının güzel ve süslü olmasını istemeleri, bu sanatın da gelişmesini sağladı. Marangozlar, hayat için çok gerekli olmadığı halde, eşyaları güzel ve ilginç bir şekle getirmeye özen gösterirler. Tahtadan bir şey yapmak istendiği zaman, çeşitli parçalar rende ile güzelce yontulur ve düzeltilir, bu işlenmiş parçalardan türlü şekiller hazırlanarak nefis ve mükemmel sanat eseri olan kapılar ve kürsüler yapılır, rende, testere ve benzeri âletlerle, belli ölçülerde güzel bir şekilde işlendikten sonra, yapılmış olan eşyalar, tek bir parçaymış gibi, bitişik bir halde gözükür."¹⁶⁰.

İslam Döneminde Marangozluk Sanatı

Yemen'de marangozun yeteneğini, zekasını ve sanatındaki maharetini gösteren tahtadan yapılmış bazı eşyalar bulunmuştur. Nakledilen haberlerden Mekke ve Medineliler'in marangozluk işlerinde pek fazla usta olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu yüzden onlar marangozlukla ilgili işlerini daha ziyade kölelere ve Yahudi ve Rumlar gibi yabancılara yaptırıyorlardı. Hz. Peygamber'e vahiy inmeden önce ve onun zamanında Kâ'be'nin çatısının yapıyla ilgili haberler de bunu göstermektedir. Tarihçiler bu durumu Arapların çeşitli meslek ve zanaatları küçümsemelerine bağlamaktadırlar¹⁶¹. Buna rağmen az da olsa H. I. yüzyılda çeşitli marangozluk işlerinin yapıldığı ve bazı insanların bu meslekle uğraştıklarını görmek mümkündür. Örneğin, kaynaklarda Hz. Peygamber'in azatlısı Ebu Râfi' ile ilgili haberlerde onun

¹⁵⁹ el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.), c. III, s. 395.

¹⁶⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, Bağdat, (trz.), s. 410.

¹⁶¹ Cevad Ali, c. VII, s. 547.

şöyle dediği kaydedilir: "*Ben tahtadan kadeh (bardak) yaptım, onları zemzem hücresinde yonturdum.*"¹⁶².

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in kendine bir minber yaptırdığı konusu da önemli bir yer işgal etmektedir. Buharî, Çâbir b. Abdullah'dan şu rivayeti zikreder: Ensârdan bir kadın Resûlüllah'a (s. a. s.) "*Ey Allah'ın Resûlü, benim marangoz bir çocuk hizmetçim var, üzerine oturman için sana birşey yapurayım mı?*" dedi. Allah Resûlü de "*istersen yaptır*" buyurunca, kendisine minberi yaptırdı¹⁶³. Şöyle de denmiştir: Minberi yapan, Asî b. Ümeyye'nin azatlısı Bâkûm olup, minberi ılgın¹⁶⁴ ağacından üç basamaklı yapmıştır. Muaviye, Medine'ye geldiğinde basamak sayısında ilavede bulunmuş ve o gün güneş tutulmuştur¹⁶⁵.

İbn Sa'd ise, minberle ilgili olarak şu haberi nakleder: "Resûlüllah (s. a. s.) cuma günü mescidde bir hurma kütüğü üzerinde ayakta hutbe okurdu. "*Ayakta durmak bana zorluk veriyor*" buyurunca, Temîm ed-Dârî, "*Şam'da yapıldığını gördüğüm minberden sana da bir tane yapayım mı?*" deyince Resûlüllah Müslümanlara danıştı, onlar da minber yaptırması yolunda görüş belirttiler. Bu arada Abbas b. Abdulmuttalib "*Kilâb adında bir hizmetçim var, insanlar arasında işini en iyi yapandır*" dedi, bunun üzerine Resûlüllah "*O zaman ona emir ver minberi yapsın*" buyurdu¹⁶⁶.

¹⁶² Bkz. İbn Hişam, c. I/2, s. 218; İbn Sa'd, c. IV, s. 73; el-Kettânî, c. II, s. 290.

¹⁶³ el-Kettânî, c. I, s. 148. Bu marangoz hizmetçinin adı Minâ olarak geçmektedir. Bkz. aynı eser, c. I, s. 148.

¹⁶⁴ Yaprakları uzun salkımlar halinde öbeklenmiş küçük, beyaz veya pembe çiçekli, ufak yapraklı çalı veya küçük bir ağaç çeşididir. Bu ağaç, aynı zamanda kumlu toprakları seven ve her yerde yetişebilen, tuzlu topraklarda bile kuraklığa dayanıklı olan bir ağaçtır. Otaçağda ondan elde edilen tahtadan çok güzel kadehler imal edilirdi. Bkz. İbn Manzur, c. V, s. 214; Komisyon, *Büyük*, c. XI, s. 5471.

¹⁶⁵ el-Kettânî, c. I, s. 148-149. İbn Hacer, bu marangozun adının Bâkûm olduğunu ve Bâkûl şeklinde de söylendiğini zikrederek onu "marangoz" diye tanıtır. Sonra onun Rum kökenli (Bizanslı) olduğunu ve Kureyş için Kâ'beyi de kendisinin yaptığını belirtir. Bkz. İbn Hacer, c. I, s. 140-141.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, c. I, s. 249-150. Adı geçen minber, Muaviye'nin halifeliği sırasında Mervan'ın altı basamak ilave etmesine kadar üç basamaktan ibaretti. Şöyle ki, Muaviye minberi kendisine göndermesini Mervan'a yazmıştı. O da minberi sökünce, Medine'de hava kararmış, güneş tutulmuş, öyle ki, halk yıldızları görmüştür. Bunun üzerine, Mervan bir konuşma yaparak minberi kaldırmasını kendisine Muaviye'nin emrettiğini söylemiştir. Sonra, bir marangoz çağırıp altı basamak ilave etmiş ve bu ilaveyi halka iyi duyurmak için yaptığını belirtmiştir. Minber, 654 (1256) yılında Mescid-i Nebevî yanınca kadar böyle devam etmiş ve o yangın sırasında yanmıştır. Bkz. el-Kettânî, c. I, s. 150-151.

Bütün bu anlatılanlardan Hz. Peygamber için yapılan meşhur minber hakkında çeşitli rivayetlerin bulunduğunu, verilen bilgilerin seyrinden minberin köken olarak Arap olmayan bir hizmetçi marangoz tarafından imal edildiğini, ayrıca bunun bütün bu şahıslarca ortaklaşa bir çalışma neticesinde yapıldığının ihtimal dahilinde olduğunu anlamaktayız.

Ortaçağda Arap Yarımadası'nda her türlü ihtiyaç için kullanılan tahtaların bir kısmı dışarıdan, özellikle de Hindistan ve Afrika'dan ihraç yoluyla temin edilmekteydi. Bu kategorideki tahtalar kaliteli, sert, kuvvetli, dayanıklı ve aynı zamanda çok pahalı idiler. Bu sebepten dolayı da bunlar genellikle lüks eşyanın yapımında ve dayanıklı tahtalar gerektiren önemli bina, köşk ve ma'bedlerde kullanılmaktaydı. Sâc veya tek (Hind meşesi), abanoz¹⁶⁷ ve sandal¹⁶⁸ adındaki tahtalar bunların en önemlileri idi. Diğer kısımda yer alan tahtalar ise, kalite ve dayanıklılık yönünden daha düşüktü ve bunlar normal marangozluk işlerinde ve yakıt olarak kullanılıyordu. Buna rağmen az da olsa Hicâz'ın Ğavr¹⁶⁹ mıntukasında yetişen ılgın ağacından ve Yemen ve Arap Yarımadası'nın diğer dağlık bölgelerindeki ağaçlardan hazırlanan tahtalar iç ihtiyacı karşılamaktaydı¹⁷⁰.

İbnu'l-Mucâvir'in anlattığına göre, Yemen'de aşılması zor olan birçok orman bulunuyordu ve buradan kesilen ağaçlardan marangozlar için tahtalar hazırlanıyordu. Ayrıca ormanlarla ilgilenen divan, bu tahtaların bir çuvalını marangozlara iki dinara satıyordu. Sahibi olmayan bu ormanlarda genellikle narenciye, turunc, limon ve muz ağaçları yetişmekteydi¹⁷¹. Arabistan topraklarında yer alan Tihâme¹⁷² dağlarında yetişen, yaprakları Mısır'daki

¹⁶⁷ Rengi koyu kahverengi ile siyaha yakın, dokusu sık, güzel cila tutan, uzak doğu kökenli bir ağaçtır. Ondan su üzerinde asla durmayan çok sert bir tahta elde edilir, baston, tesbih, ziynet kutusu gibi çeşitli nesnelere hep dayanıklı olan bu ağaçtan imal edilmiştir. Üzerine altın, gümüş gibi değerli madenler kakılarak çok güzel işlemler de yapılmaktaydı. Bkz. el-Kazvinî, *Acâibu'l-Mahlûkât ve Ğarâibu'l-Mevcûdât*, Beyrut, (Trz), s. 146; Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994, s. 13.

¹⁶⁸ Hindistan'da yetişen bir ağaç olup, kırmızı ve beyaz renkli olmak üzere iki çeşidi vardır. Kırmızı olanının tahtası çok serttir. Beyaz renklinin tahtası ise, yumuşak ve güzel kokuludur. Bkz. Aynı eser, s. 153.

¹⁶⁹ Tihâme bölgesinin diğer adıdır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 245.

¹⁷⁰ Cevad Ali, c. VII, s. 547-548.

¹⁷¹ İbnu'l-Mucâvir, c. I, s. 62.

¹⁷² Yemen'le Bugünkü Suudi Arabistan topraklarını kapsayan bir bölgenin adıdır. Buranın Kızıldeniz sahilindeki eş-Şerce'den Aden'e kadar olan uzunluğu oniki konaklıktır. Ayrıca doğusunda Sa'de, Cüreş ve Necran, kuzeyinde Mekke ve Cidde, güneyinde ise, San'a şehri bulunmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. II, s. 74; el-Himyerî, s. 141.

berdî (papirüs) ağacının yaprağına, gövdesi ise, hurma ağacının gövdesine benzeyen "el-hazem"¹⁷³ ağacından çok kaliteli kova ipleri imal ediliyordu¹⁷⁴.

İslam Dünyasının Meşhur Ormanları ve Tahta İthali

İslam dünyasında gerçek ormanlık alanlar çok sınırlıydı. Hazar denizinin güney sahili ormanları, Puntus ormanlarının doğu kısımlarının devamından ibaret idi. Bunlar Küçük Asya'nın kuzey sahilinden Hazar denizinin, Alp sıradağları yönünde güney sahiline kadar uzardı. Kuzey Suriye ormanları da , Küçük Asya'nın güney sahilinden Anti Toros ve Lübnan dağlarına kadar devam eden Anadolu'nun ince şerit halindeki ormanın uzantısı gibiydi. Bununla birlikte Sicilya adası, Mağrib (Fas) ve İspanya'da bazı ormanlar vardı. Bu orman alanlarının ötesinde yer alan el-Cezîre, Arap Yarımadası, Filistin, Mısır, Berka (Yeşildağ hariç), Trablus, İfrikiyye (daha ziyade kuzey kısımları) ve Büyük Sahra gibi bölgelerde orman bulunmuyordu¹⁷⁵.

İslam dünyasına en yakın dış ormanlar ise, Akdeniz'in kuzey sahillerinde bulunuyordu. Bunlar Avrupa'nın Abenîn, Alp, Estîrya ve Dalmaçya dağlarındaki ormanlar ile Balkanlar ve Küçük Asya'da yer alan Bizans İmparatorluğu ormanlarından oluşuyordu. Ayrıca Hindistan Yarımadası'nın batı sahilinde bulunan, özellikle de Malabar sahilindeki tek ağaçlarının yetiştiği ormanları da unutmamak gerekir¹⁷⁶.

Doğu'da ve Akdeniz havzasının güney kısmında yer alan orman ürünlerine gelince, bunlar uzun zamanlar el-Cezîre, Fenike toprakları ve Mısır'da kurulan eski medeniyetler tarafından tüketilmişti. Büyük bir ihtimalle buradaki ağaçlar Fenike tersânelerinde gemi yapımında kullanılmıştır. Bütün bunlardan Eskiçağ'ın sonu ve Ortaçağın başlarında Ortadoğu'nun büyük bir orman tahribatına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Romalılar'ın bu bölgelerin ormanlarını mantık dışı tüketmeleri ise telâfisi asla mümkün olmayan bu tahribatı daha da artırmıştır. Lübnan dağı bunun canlı bir örneğini teşkil eder. Zira burası Akdeniz doğu havzasının hemen hemen bütün donanma-

¹⁷³ Kaliteli lifleri, düzgün dalları ve küçük, olgunlaştığında siyahlaşan, acılığından dolayı insanların yiyemediği fakat bunun yanında kargaların çok sevdiği meyveleri bulunan bir ağaçtır. Bkz. İbn Manzur, c. XII, s. 176.

¹⁷⁴ Arrâm b. el-Asbağ es-Sülemî, *Esmâ' Cibâl Mekke ve'l-Medine ve mâ Yattasilu bihâ*, (Nevâdiru'l-Mahtûtât), (Thk. Abdussellâm Harûn), Kahire, 1954, s. 402; Aynı eser, c. XII, s. 176.

¹⁷⁵ Mourice Lombard, s. 226.

¹⁷⁶ Aynı eser, s. 226-227.

larında gemi yapımı için kullanılan selvi¹⁷⁷ ağaçlarını temin etmekteydi. Ortaçağın başlarına gelindiğinde artık Lübnan bu bölgeden ağaç ihraç edemez duruma gelmişti¹⁷⁸.

Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen M. VIII-XI. yüzyıllarda Ortadoğu'daki ormanlar günümüzdeki korkunç boyuta ulaşmamıştı. Örnek vermek gerekirse, en azından o dönemde Lübnan'daki Aleviler dağında hala ormanlık alanlar bulunuyordu. Fakat burası da M. X-XI. yüzyıllarda ağaçların büyük çapta dışarıya ihraç edilmesi neticesinde tahribata uğradı ve bugün neredeyse boş alanları andırmaktadır¹⁷⁹.

Ortaçağda yeni ihtiyaçları karşılamak maksadıyla tahtaya olan talep durmadan artıyordu ve bu durum Ortadoğu'da kurulan Müslüman devletler için büyük bir sıkıntı yaratıyordu. Zira bu bölgede önemli bir gelişme gösteren demir, cam ve şeker gibi endüstrilerin yakıtı olan ihtiyaçları çok büyüktü. Ayrıca gelişmekte olan büyük şehirlerde yapı işlerinde ve sulama projelerinin tatbikinde, özellikle de su dolaplarının imâli ve kuyuların içten tahatlarla kaplanması işlerinde geniş çapta ağaç kullanılıyordu¹⁸⁰.

Sonuç olarak tahtaya olan ihtiyaç özellikle el-Cezîre, Mısır ve Kuzey Afrika'da çok büyüktü. Zira bu ülkelerin tahta tüketimi çok fazlaydı, fakat aynı zamanda bunlar orman ürünlerinden yoksun idiler. Bu ülkeler arasında yer alan Mısır, önemli bir problemle karşı karşıyaydı. Burası ormansız olması ile birlikte büyük miktarda yakıt gerektiren şeker sanayii gibi çok gelişmiş sanayii kollarına, sulama şebekesi ve su dolaplarına, Fatımîler tarafından kurulan Kahire ve benzeri muazzam şehirlere sahip bir ülkeydi. Bütün bu gelişmeler ise, evlerin, eşyaların ve tavanların yapımı için tahtaya olan ihtiyacı artırıyordu. Aynı zamanda Akdeniz ve Kızıldeniz'deki limanları ve Nil nehrinde faaliyet gösteren ticaret gemilerini korumaya çalışan büyük ve gelişmiş bir donanmanın tahta ihtiyacını karşılamak mecburiyeti vardı¹⁸¹.

İslam dünyasında tahta sıkıntısını gidermek için genellikle üç yola başvurulmaktaydı. Miktarı çok az olan yerli üretimin kullanımına azamî titizlik gösteriliyordu. Örneğin Fatımîler döneminde Mısır'da donanmada kullanı-

¹⁷⁷ Yağlı bir ağaç olduğundan, yaşı bile mum gibi yanmaktadır ve kolayca odun olarak kullanılır. Aynı zamanda bu ağaçtan katran da çıkarılmaktadır. Bkz. el-Kazvinî, *Acâib*, s. 153.

¹⁷⁸ Mourice Lombard, s. 227.

¹⁷⁹ Aynı eser, s. 227.

¹⁸⁰ Aynı eser, s. 227-228.

¹⁸¹ Aynı eser, s. 228-229.

labilecek her tahta parçası devlet tekelindeki tersâneler için koruma altına alınırdı. Nil nehrinin kıyılarında küçük çapta bazı ormanlar bulunmaktaydı ve bunlar devletin koruması ve denetimi altındaydı. Aynı zamanda buradaki ağaçların kesilmesi de devletin iznine tâbi idi. Devlet zaman zaman çam, şıhh (pelin)¹⁸² ve servi ağaçlarından elde edilen tahtaları ele geçirmek maksadıyla Mısır ve Suriye'deki gemilerle Anadolu ve Dalmaçya'da yer alan Bizans sahillerine askerî hamleler düzenledi¹⁸³.

Son olarak marangozlukta kullanılan tahtalar ithal yoluyla orman bakımından zengin ve nisbeten de uzak olan ülkelerden temin edilirdi. Böylece Ermenistan ağaçları sallar vasıtasıyla Dicle yoluyla Bağdat'a kadar getirilirdi. Tek ağacı ise, Hindistan'dan ithal edilirdi. Bu ağaçlar Irak'a Arap körfezi, Mısır'a da Kızıldeniz yoluyla ve Emîru'l-Mü'minin kanalı vasıtasıyla taşınırdı. Normal boylarını muhafaza ederek gelên ağaçlar, ağaç depolarında veya onlara tahsis edilen sahilde biriktirilirdi¹⁸⁴.

Ortaçağda Tahta Ma'mulleri

H. IV-M. XI. yüzyılda Buhara şehri suya çok yakın olduğundan dolayı o kadar ıslaktı ki, burada ceviz, servi¹⁸⁵, ak kavak¹⁸⁶ ve benzeri yüksek ağaçlar yetişmiyordu. Buna mukabil orada ot o kadar çok bulunuyordu ki, neredeyse içine giren hayvanlar görünmüyordu. Halk bu problemi odun ticareti ile çözmeye çalışıyordu. Hiç bir ülkede bulunmayan buşenc ve özellikle de 'ar'ar (ardıç)¹⁸⁷ ağaçları Horasan'da vardı ve buradan diğer memleketlere ihraç edilirdi¹⁸⁸.

¹⁸² Toros dağlarında ve Mısır'ın Bûsîr bölgesinde bol miktarda yetişen bu ağacın Türk, Rum ve Ermeni (Serbinon) cinsleri vardır. Bkz. İbn Sina, *el-Kanun fi't-Tıbb*, Beyrut, (Trz.), c.I, s. 435.

¹⁸³ Mourice Lombard, s. 229.

¹⁸⁴ Aynı eser, s. 229.

¹⁸⁵ Çiçeksiz ve meyvesiz olan, üzüm yaprağına benzeyen geniş yaprakları bulunan, uzun süre yaşayan ve çok yaşadığı zaman da gövdesinin içi oyulan yüksek ve cüsseli bir ağaçtır. Bkz. el-Kazvini, *Acâib*, s. 150; İbn Manzur, c. I, s. 377.

¹⁸⁶ Çok hızlı büyüyen, genellikle sulak bölgelerde yetişen ve ondan çeşitli alanlarda kullanılan beyaz bir tahta elde edilen büyük bir ağaçtır. Kehribar zamkının bu ağaçtan aktığı ileri sürülmektedir. Bkz. İbn Sina, c. I, s. 323; Lewis Ma'lûf, s. 161.

¹⁸⁷ Yaprakları servi ağacının yapraklarına benzeyen ve dağ servisi olarak da adlandırılan gövdesi büyük bir ağaçtır. Ayrıca bu ağaçtan katran da elde edilmekteydi. Bkz. Arrâm b. el-Asbağ es-Sülemî, s. 403; İbn Sina, c. I, s. 395; el-Kazvini, *Acâib*, s. 154.

¹⁸⁸ İbn Havkal, s. 487; Adem Metz, c. II, s. 333-334.

Fergâne vilayetinin etrafındaki dağlarda güzel yaylalar vardı. Kızıl söğüt (tabulgu) ağacı yalnız bu dağlarda bulunurdu. Kızıl söğüt, kabuğu kırmızı bir ağaç olup asa, kamçı sapı ve kuşlara kafes yapmak için kullanılırdı. Aynı zamanda buradaki marangozlar onu yontup, ok yaparlardı. İyi bir ağaç olduğundan dolayı da bölge halkı tarafından hediye olarak uzak yerlere götürülürdü¹⁸⁹. Semerkant şehrinde servi ağacından çok şahâne fil, deve, inek, ve onları kovalayan aslan ve kaplan gibi, yırtıcı hayvanların av sahnelerini gösteren tuhafiyelik eşyalar imal edilmekteydi¹⁹⁰.

Bağdat'ta ve bütün doğu illerinde ev yapımı için en pahalı kereste olarak Hind meşesi tercih edilirdi ve bütün varlıklı insanların evlerinin zengin ahşap tezyinatı bu ağaçtan yapılırdı. Aynı iş için Akdeniz havzası ülkelerinde çam ağacı kullanılmaktaydı; İskenderun yakınında et-Tinât istikametinde Suriye'nin çam keresteleri toplanırdı ve oradan da Suriye'nin diğer limanları vasıtasıyla Mısır ve Sicilya adasına ihraç edilirdi¹⁹¹.

Rey şehrinde tahtadan çok ince, güzel taraklar yapılırdı ve bunlar hediye olarak diğer memleketlere gönderilirdi. Taberistan'da bulunan halenciye (Ericaceae)¹⁹² adındaki ağaçlar Rey şehrine getirilir ve burada marangozlar tarafından çok güzel sandıklar, tabaklar, çanaklar, ev eşyası ve mobilyalar yapılırdı¹⁹³. Kayın ağacı, bazı kısımları günümüze kadar kalan Mazenderân bölgesindeki ormanlarda da yetişiyordu. H. IV. yüzyılda özellikle bu azıcık kırmızıya çalan beyaz ağaçtan, çok güzel ev eşyaları ve mobilyalar imal edilmekteydi¹⁹⁴. Aynı zamanda Taberistan'ın dağlık bölgelerinde yaşayanlar, çok sert bir tahtadan, yontmak suretiyle kapkacak imal ediyorlardı¹⁹⁵. Meşhur iskemleler Kum şehrinde gelirdi; aynı zamanda bunlar Kirman'ın Sircân kasabasında taklit edilirdi, fakat bu sonuncular nedense fazla kaliteli olmuyorlardı¹⁹⁶.

¹⁸⁹ Bkz. Babur, *Baburnâme*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), İstanbul, 1989, c. I, s. 8.

¹⁹⁰ İbn Havkal, s. 492.

¹⁹¹ Adem Metz, c. II, s. 334.

¹⁹² Çok sayıda pembe renkli çiçeği ve ince yaprakları bulunan, aynı zamanda süs olarak dikilen bir ağaçtır. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 194.

¹⁹³ el-Kazvinî, s. 376, 404. Ayrıca bkz. Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İrânîyye fi'l-Asri'l-İslami*, Kahire, 1946, s. 298; Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslâm*, Kahire, 1948, s. 475; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Çev: Cemal Köprülü), Ankara, 1987, s. 475.

¹⁹⁴ Adem Metz, c. II, s. 334.

¹⁹⁵ el-İstahri, s. 212.

¹⁹⁶ Bkz. Adem Metz, c. II, s. 335.

Azerbaycan'ın Erdebil ilinde yetişen kayın ağacından çanak, dolap ve sandıklar yapılır ve şehirdeki çok sayıda marangoz bu işle uğraşır. Yakut el-Hamavî burayı tanıtırken, sanatkârlar tarafından yapılan tahta ma'mullerinin işçilik bakımından iyi olmadığını ve bunların çoğunda gözle görülür biçimde imâlat hatası bulunduğunu, buna mukabil Rey şehrinde imal edilenlerin daha da kaliteli ve ayıpsız olduğunu anlatmaktadır¹⁹⁷.

Sıraf'ın evleri genellikle Hint meşesi ve Orta Afrika'dan getirilen bir çeşit keresteden yapılmıştı. Birbiri üzerinde bugünkü apartmanlar şeklinde yapılan bu evler denizin kenarına inşa edilmişlerdi. Burada yaşayan tüccarlar, hiç bir yerden kredi almadan tahtadan ma'mul bir ev için 30.000 dinardan fazlasını ödeyebiliyorlardı¹⁹⁸.

XIII. yüzyılda Halep şehrinde eşine hiç bir ülkede rastlanmayan tahtadan yemek tabakları ve kaşıkları imal ediliyordu. "ed-Dusût"¹⁹⁹ diye adlandırılan bu yemek tabakları ebad olarak biri diğerinden daha küçük şekilde yapıldıktan sonra, içiçe konular ve o zaman da bunlar bir tabakmış gibi görünürdü. On adet tabağı bu şekilde içiçe görmek mümkündü. Aynı zamanda tahta kaşıklar da bu şekilde yapılıyordu. Ayrıca on adet kaşıktan oluşan bu takımların deriden ma'mul birer mahfazaları bulunurdu, böylece bir insanın onları kemerinde kolayca taşınması mümkün oluyordu²⁰⁰.

Ortaçağda arabesk motifleri ağaçta işlemekte Halebliler çok büyük mahârete sahiptiler. İbn Cübeyr'in Haleb camii ve çarşısıyla ilgili sözlerinden, el-Aksâ Camii için Nüreddin'in yaptırdığı minberden ve daha sonraları Konya'daki Alâddin Camii'nin minberinden bu husus açık olarak anlaşılmaktadır²⁰¹.

Eyyübîler zamanında Haleb'te oymacılık, kakmacılık çok ilerlemişti. En iyi kürsüler, rahleler orada yapılıyordu. Evlerin parmaklıkları da çok zarif bir görünüm almıştı. Bu sebeple, arabesk motiflerin gelişme beşiği olarak Haleb ve çevresini ön plâna almak gerekir²⁰².

¹⁹⁷ Yakut el-Hamavî, c. I, s. 175.

¹⁹⁸ İbn Havkal, s. 281.

¹⁹⁹ Farsçada geçen dest kelimesinin Arapça gramerine göre yapılmış çoğuludur ve eller anlamını taşımaktadır.

²⁰⁰ İbn Batuta, *Rihletü İbn Batuta*, Mısır, 1938, c. I, s. 49-50.

²⁰¹ Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti (H. 569-589/ M. 1174-1193)*, İstanbul, 1983, s. 216.

²⁰² Aynı eser, s. 216-217.

Kudüs'te Hıristiyanların hac merasimleri neticesinde satın alabilecekleri tahtadan yapılmış bazı basit eşyalar imal edilmekteydi. Bu hediyelik eşyaların hammaddesini genellikle zeytin ağaçları oluşturuyordu ve burada bu oymacılık işini çok güzel uygulayan becerikli marangozlar bulunmaktaydı. Yazı malzemeleri (kalem vs.), çocuk oyuncakları, süs eşyaları, takılar ve Avrupalıların ilgisini çekecek dinsel hediyeler (haç ve Hıristiyanlarca kutsanan din adamlarının heykelleri) den oluşan bu eşyalar, yine daha çok aynı dinin mensubu olan bu marangozlar için iyi bir gelir kaynağı konumundaydı²⁰³.

Lübnan dağlarında tahta endüstrisinde kullanılan birçok yararlı ağacın yanında "kaykab" (çitlenbik ağacı)²⁰⁴ olarak adlandırılan bir çeşit ağaçtan koltuklar, kukağalar, kaşıklar ve altın ve gümüş kakmalı çok şahane ev eşyaları yapılmaktaydı²⁰⁵.

İspanya'nın Turtuşa şehrinde çok zengin çam ormanları bulunuyordu. Bu ağaçların kerestesi açık kabuklu ve kırmızı idi. Aynı zamanda bunlar sağlam ve kolayca çürüyen tipten değildi. Kurtuba Ulucamiisi'nin tavanı da bu Turtuşa çamından yapılmıştı²⁰⁶. Ayrıca burada yer alan Kayşâta'da bir çeşit ağaçtan çanak, tabak vs. gibi mutfak eşyaları imal edilir ve bunlar Mağrib (Fas) ülkesinin birçok şehrinde satılırdı²⁰⁷.

Ortaçağda şehirlerin çeşitli çarşılarına dağılmış olan zanaatçılar, tahta, bağa, boynuz, fildişi vb. şeyleri işlerler, yığınla sanat eşyası veya kullanılacak eşya yaparlardı. Böylece tarakçılar bağa, şimşir²⁰⁸ veya portakal ağacı kullanırlardı; Aynı zanaatçılar vernikli tahtadan kaşıklar, kepeçler de oyarlardı. Çok hafif olan bu kaşıkların saplarında çiçekler ve ajurlu desenler bulunur, ayrıca zanaatçının adı veya şu manaya gelen bir beyit: "*falan ustanın sanatının inceliğine hayran olunuz; o Cemşid'in biçimini şimşire işledi*" oyulmuş veya çık-

²⁰³ Ali es-Seyyid Ali, *el-Kudüs fi'l-Asri'l-Memlûki*, Kahire, 1986, s. 199, 216.

²⁰⁴ Evlerde ve özellikle de şehir bahçelerinde ekilen bir çeşit süs ağacıdır. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 666.

²⁰⁵ Şeyhu'r-Rebve, s. 266.

²⁰⁶ Adem Metz, c. II, s. 334.

²⁰⁷ el-Himyeri, s. 165.

²⁰⁸ Kuzey yarıküre kökenli, her mevsime dayanıklı ya da yarı dayanıklı yeşil bir ağaçtır. Adı şimşir (*Buxus sempervirens*) ise kurak ve çorak yerlerde, daha çok kalkerli bölgelerde yetişen 1 ile 5 m yüksekliğinde güzel bir ağaçtır. Çok ince ve çok homojen dokulu sert odunu (yoğunluğu 0,9 ile 1,06) sertlik skalasında abanozdan sonra ikinci sırada yer alır. Torna ve yontu işlerine çok elverişli olan şimşir, mekik, kaşık, havan, tuzluk, ağırlık gibi ev eşyası ya da bilezik, kolye gibi süs eşyası yapmakta kullanılmaktadır. Bkz. Komisyon, *Büyük*, c. XXI, s. 11086.

maz mürekkeple yazılmış olurdu²⁰⁹. Kimi atölyelerde tunçtan dövülmüş bir mili bulunan mimoza²¹⁰ ağacından eğricekler yontulurdu. Diğerlerinde muşarabiyeler, tahta kafesli balkonlar, satranç tahtaları, markozoztori mobilyalar, değerli ağaçlardan yapılmış sedef, gümüş veya fildişi kakmalı sandıklar, fildişinden oyulmuş satranç takımları ve daha bir yığın ustaca işlenmiş eşya yapılırdı²¹¹.

Ortaçağda marangozlar erkek ve kadın taraklarını genellikle Anadolu'da yetişen baks (şimşir) ağacından elde edilen tahtalardan imal ediyorlardı. Zira tarak yapmak için bu tahta çeşidi çok elverişli idi. Aynı zamanda onlar tarakları, bu ağacın yeşilinden değil, kurumuş olanından yapıyorlardı. Zira şimşir ağacının yeşilinden yapılan taraklar kuruduğu zaman eğilerek hemen kırılmaktaydı. Başka ağaçlardan (turunç gibi) imal edilen taraklar ise, taramak için kullanılırken, onlardan bazı tahta parçacıkları dökülerek insanların saçını yolmaktaydı²¹². Hisbe kanunları bu işle uğraşan marangozlara, kaliteli tarak yapmak için azamî titizlik göstermelerini, tahtaları keserken doğru kesmelerini ve kesimden sonra bir müddet bekletmelerini, ayrıca insan saçına iyice sokulmasını sağlamak maksadıyla tarakların dişlerini çok yumuşak yapmalarını ve keskin yanlarını rende ile yuvarlak şekle sokmalarını zorunlu kılmaktaydı²¹³.

Ortaçağda kapı kolu imal eden marangozları denetlemek maksadıyla muhtesipler güvenilir dürüst bir kişiyi görevlendirirlerdi. Mal ve can güvenliği açısından büyük bir titizlik ve ihtimam gerektiren bu görevi üstlenen memurlar, marangozlara, iffeti ve güzel ahlakıyla tanınan iki ortak dışında, bir kimse tarafından getirilen herhangi bir anahtar üzerine başka bir anahtar yapmamalarını bildirirlerdi. Ayrıca onlara, kapı kolu dişlerini imal ederken, anahtarın üzerinden ve içinden kapatma işlevini tahrip etmemek için, kolu delmek yerine, baş kısımları kare ve alt kısımları yuvarlak olan eğelenmiş düzeltilmiş dişleri koruyarak oymak suretiyle yapmalarını emrederlerdi. Yine onlara, bir anahtar üzerine başka anahtarlar yapılmasını önlemek mak-

²⁰⁹ Ali Mazaheri, s. 270.

²¹⁰ Genellikle dört ikincil yaprakçıktan oluşan bileşik yaprakları dokunulmaz dokunulmaz kendi üzerine kıvrılan çok sayıda pembe ya da beyaz renkte küçük çiçekler açan bir ağaçtır. Meyvesi yassı badıç biçimindedir, olgunlaşınca içindeki tohumlar kadar parçaya bölünür. Bkz. Komisyon, *Büyük*, c. XVI, s. 8194.

²¹¹ Ali Mazaheri, s. 270.

²¹² İbnu'l-Uhuvve, s. 226.

²¹³ Aynı eser, s. 226-227.

sadıyla çeşitli casuslar vasıtasıyla tahta kilitlerin değiştirilmesi yoluna gidilmesini de bildirmekteydiler. Bu önemli kurallara uymayan marangozlar ise, hemen cezalandırılırdı²¹⁴.

Her müslümanın seve seve çektiği tesbihlerin endüstrisi de çok gelişmişti. Uzmanlaşmış sanatkârlar, türlü türlü tesbihler yaparlardı: şimşir veya limon ağacından yapılmış âdi tesbihten tutun da abanozdan, gül ağacından, amberden, akikten, fildişi veya sedeften yapılan pahalı modellere kadar. Tesbihine bakarak, tesadüfen tanışılan bir kimsenin zevki ve servetinin derecesi hakkında hüküm verilirdi²¹⁵. Tesbihin yapılışına gelince, bu işin uzmanı olan marangoz, önceden seçmiş olduğu herhangi bir ağacı alarak testere ile küçük küçük doğrar, sonra da iki ucunda iki mil bulunan bir cendereye ve mengeneye sıkıştırırdı. Sonra elle ve ayakla çalışarak, çevirip rendeleyerek bu parçayı yuvarlar ve kendisine mahsus olan ölçü ile ölçerek haddederdi. Yetenekli bir tesbihçinin ölçüsünde hadde itibarıyla birbirinden zerre kadar fark bulunmaz. Fakat bu el işi tahmin edildiği kadar kolay olmasa gerekir²¹⁶. Ortaçağda Tesbih üç 33 yani 99'lu olarak imal edilmekteydi, her 33'de takılan uzunca ve yandan delikli olanlara "nişâne" ve iki ipi biraraya getirip ucuna takılan uzun şeye "imâme" ve bir baştan 7 taneyi ayıran mercimek büyüklüğündeki taneye "pul" ve imâmenin ucundaki ipliğe takılan nişâneye benzeyen fakat deliği dikine olan parçaya da "tepelik" denilirdi. İslam dünyasında imal edilen tesbihlerin en güzelleri şüphesiz ki Türkler tarafından İstanbul'da yapılmıştır²¹⁷.

Tahta endüstrisinde kadınlar tarafından yün vb. şeylerin eğirilmesinde yaygın bir şekilde kullanılan iğ imalâtı da önemli bir yer tutmaktaydı. Bu alanda çalışan marangozlar, iğ yapımında daha ziyade "sâsem"²¹⁸ veya yay gibi çekilmemiş güvesiz kızıl palamut ağacından elde edilen tahtaları kullanıyorlardı. Zira çekilmiş iğ ağaçları yün eğirme esnasında çabucak kırılmaktaydı. Ayrıca onlar iğlerde kullanılan metal parçasını üfürülmüş değil de dökülmüş sarı bakırdan imal ediyorlardı. En iyi iğ bakırı ise, bir rıtlı 70 iğde kullanılanıydı. Her 80 iğ bakırının yapımına da bir rıtlı masraf ödenmekteydi.

²¹⁴ Aynı eser, s. 236-237.

²¹⁵ Ali Mazaherî, s. 270-271.

²¹⁶ Nuretin Rüştü Büngül, *Eski Eserler Ansiklopedisi*, Tercüman 1001 Temel Eser, c. II, s. 89.

²¹⁷ Aynı eser, s. 89.

²¹⁸ Abanoz ağacına çok benzeyen, genellikle dağlarda yetişen ve daha ziyade ok yapımında kullanılan siyah renkli bir ağaçtır. Bkz. İbn Manzur, c. XII, s. 286.

İğ imal eden marangozların kadınlar ve diğer insanlarla olan ilişkilerinden dolayı muhtesibler tarafından sıkı bir denetim altında olduklarını da unutmamak gerekir²¹⁹.

Tahta, birde silah sanayiinde ham madde olarak kullanılmaktaydı ve ondan ok, yay, mızrak ve mancınık yapılıyordu. Basra körfezi sahillerinde imal edilen mızraklar çok meşhurdu ve buradan diğer bölgelere gönderiliyordu. Bunların en iyileri ise, el-Hattiyeye²²⁰, er-Rüdeniyeye²²¹ ve es-Semheriyeye²²² adındaki mızraklardı. Bu mızraklar Hindistan'dan ithal edilen bambu²²³ ağacından imal edilirdi²²⁴. Ayrıca daha önce de kalkan endüstrisinde adı geçen Bucceliler demir kısmı üç, ağaç kısmı ise, dört, yani toplam yedi zirâ uzunluğunda olan "es-sübâ'iyye" adında şahâne mızraklar imal ediyorlardı. Bu mızrakların demirlerinin genişliği aşağı yukarı bir kılıcın genişliği kadardı. Bunların ayrıca onları kullanan savaşçıların elinden çıkmaması için, ağaç kısımlarının sonunda deriden bir tasma bulunmaktaydı. Bu mızrakları Bucceli kadınlar yapıyorlardı ve bunların çalışukları atölyelere müşteriler dışında yabancıların girmesi yasaktı²²⁵.

Oklar ise, Arap Yarımadası'nda yetişen ağaçlardan yapılıyordu ve bunlar arasında Medine'nin oklarının özel bir yeri vardı. Emevî döneminin Irak valisi el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî, ordunun özellikle bu okları kullanmasını emretmişti. Araplar bu çeşit silahları yapmak için zaman zaman Uman ve Ehvaz'ın dağlık bölgelerinde yetişen ağaçlardan da faydalanıyorlardı²²⁶. Ti-hâme dağlarında yetişen ve bir kılıcın yüzündeki uzun çizgiler gibi çubukları

²¹⁹ İbnu'l-Uhuvve, s. 225.

²²⁰ Bu mızraklar Bahreyn ile Uman arasında yer alan Hatt ismindeki bölgeye nisbeten adlandırılmıştır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. II, s. 432.

²²¹ Bu mızrakların bu ismi nereden aldıkları konusunda çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan birine göre Rüdeyne adında bir adaya, diğerine göre aynı adı taşıyan bir kadına, üçüncüsüne göre mızrak imal eden bir sanatkâra, dördüncüsüne göre bir köye ve sonuncusuna göre ise, bir bölgeye nisbet edilerek bu ismi almışlardır. Bkz. Aynı eser, c. III, s. 47.

²²² Bu mızraklar Habeşistan topraklarında yer alan Nil nehrindeki adalardan birinde bulunan Semher köyüne nisbet edilerek bu adı almışlardır. Aynı eser, c. III, s. 289.

²²³ Büyüklüğü, çabucak büyümesi ve çiçeklerinin azlığı ile tanınan bir ağaç çeşididir. Genellikle Çin, Kuzey Asya ve Hindistan'da yetişir ve onun dallarından baston, iskemle gibi eşyalar da yapılmaktadır. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 177.

²²⁴ Ahmed Salih el-Ali, *et-Tazimâtu'l-İcümâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicri*, Bağdat, 1953, s. 221.

²²⁵ el-Makrizî, *el-Hitat*, c. I, s. 194.

²²⁶ Aynı eser, c. I, s. 221.

bulunan "eş-şık" ²²⁷ adındaki ağaçtan çok güzel yaylar yapılıyordu ²²⁸. Yine Tihâme'nin dağlarındaki "et-te'leb" ²²⁹ ve "en-neşem" ²³⁰ olarak adlandırılan ağaçlardan şahane yay ve oklar imal edilmekteydi ²³¹.

Ortaçağda Bucceliler zehirli oklar yapmada şöhret kazanmışlardı. Sidr (nabık, sincan diken) ²³² ve şevhat (kayın ağacı) ²³³ ağaçlarından yapılmış çok büyük ve geniş yaylarda kullanılan bu okların zehiri, "galef" ²³⁴ denilen bir ağacın damarlarından yapılıyordu. Onlar, tutkal gibi bir duruma gelene kadar bu damarları ateşte kaynatıyorlardı. Sonra onu denemek istediklerinde Bucceliler'den birisi vücudunun bir yerini bıçakla keserek, kanın akmasını sağlıyor, arkasından da bu iş için hazırlanmış olan zehirli kanına dokunduruyordu. Şayet bu esnada kan geri dönerse, imal edilen zehirin kaliteli olduğunu öğrenmiş oluyordu. Zehirin kalitesini öğrenmekten başka işi olmayan bu kişi, işlem tamamlandıktan sonra kendisine zarar vermesin diye hemen kanını siliyordu ²³⁵.

Ortaçağda savaşlarda sık sık kullanılan yayların birçok çeşidi vardı. Burada biz sadece o dönemde önemli bir yere sahip olan ve ilk defa müslümanlar tarafından icat edildiği ileri sürülen "ziyar" adındaki yayı anlatmak istiyoruz. Her şeyden önce bu yay sâbit ve ağır bir âletten meydana gelmekte ve diğer yaylar gibi, itici güç prensibine göre çalışmaktaydı. Aynı zaman da bu silah 60-180 cm. uzunluğunda ve 2-3 kg. ağırlığında çok büyük oklar veya harbeler atıyordu ki, bunu diğer yaylarla karşılaştırmak asla mümkün değildir ²³⁶.

²²⁷ Tekili "şakbe" olan ve dalları ve yaprakları nar ağacının dalları ve yapraklarına, meyvesi ise sidr (sincan diken) ağacının meyvesine benzeyen bir ağaçtır. Daha çok Arabistan dağlarında yetişir. Bkz. İbn manzûr, c. I, s. 506; Ahmed Asım Efendi, c. I, s. 174.

²²⁸ Arrâm b. el-Asbağ es-Sülemî, s. 403.

²²⁹ eş-Şevhat adındaki ağaç gibi dağlarda yetişen bir ağaç olup, ondan Arap okları imal edilmekteydi. Bkz. İbn Manzûr, c. I, s. 225-226.

²³⁰ Tekili "neşeme" olan bu ağaç genellikle dağlarda yetişmektedir. Bkz. Aynı eser, c. I, s. 576. Ayrıca bkz. Ahmed Asım Efendi, c. III, s. 565.

²³¹ Arrâm b. Asbağ es-Sülemî, s. 407-408.

²³² Tekili "sidre" olan bu ağacın "dâl" ve "ubrî" adında iki çeşidi vardır. Birincisi karada yetişir, dikensizdir ve meyvesinden istifade edilmez, ikincisi ise, dikenlidir, suda yetişir, sarı renkli olan meyvesine "nabık" denir, gövdesi ve yaprağı unnâb ağacının gövdesine ve yaprağına benzemektedir. Bkz. İbn Manzûr, c. IV, s. 354-355.

²³³ Tekili "şevhata" olan bu ağaç da dağlarda yetişmektedir. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 407.

²³⁴ Ğarf adındaki ağaç gibi deri tabaklamada kullanılan bir ağaç çeşididir. Bkz. İbn Manzûr, c. IX, s. 271.

²³⁵ el-Makrizî, *el-Hitât*, c. I, s. 194.

²³⁶ Muhsin Muhammed Hüseyin, s. 280.

Ortaçağda ve özellikle de Eyyübîler zamanında geniş bir şekilde kullanılan ve yayların en güçlüsü olan ziyar'ın yapımını haçlılar Müslümanlardan öğrenerek, onu H. VII. yüzyılın ilk yarısında savaşlarda kullanmaya başladılar. Sonra onu beraberlerinde Avrupa götürdüler ve ona "okların mancınıkı" adını verdiler²³⁷.

Bu yayın ne şekilde imal edildiği ise, şöyle anlatılmaktadır: "Meşe ağacından iki parça tahta hazırlanır. Bu tahtaların her birinin uzunluğu 6 zirâ (arşın) eni ise, birbuçuk veya bir veyahut yarım karış boyunda olması gerekir. Aynı zamanda bunların baş kısımları da iki kırat yani iki parmak eninde olmalıdır. Bu iki tahta parçası sonbahar mevsiminde tutkal ve kızılık ağacının zamkı kullanılarak birbirine yapıştırılır ve diğer yayların sarıldığı gibi, bir iple sıkıca sarılır. Bu işlemden sonra, açılma zamanı gelinceye kadar beklemeye alınır. Adı geçen yapışkan maddelerin tahtaları birbirinden ayırmaya-çak kadar işe yaradığı öğrenildikten sonra, bir parça haline gelmiş olan tahta kesilir ve kalan fazlalıkları alınarak tutkallanır, sonra da soğumaya bırakılır. Arkasından tahtanın eğrilikleri eğe ile düzeltilir ve yumuşak bir duruma gelene kadar bekletilir. Son işlem olarak tahta yağlandıktan sonra cıva ile kaplanır. Bunun dışında yine meşe ağacından iki kiriş yapılarak esas tahtaya yapışık veya onunla birlikte bağlanmış duruma getirilir. Yaydaki orta kolun üçte ikisi kadar bir uzunluğa sahip ve her biri serçe parmak kalınlığında olan iplerden müteşekkil kıl ve ibrişimden yapılmış bir kiriş, yayın üst ve alt kollarına bağlanır. Ziyar (ki anlatmakta olduğumuz yay da ismini bundan almıştır) adındaki kirişin yapımı tamamlandıktan sonra yay, tahtadan kazıklarla hareket ettirilmeye çalışılır. Son işlem olarak da kazıklar çıkarılarak yerine yay için hazırlanan ve daha önce adı geçen yayın her iki tahtası yerleştirilir ve böylece bu mükemmel silah tamamlanmış olur"²³⁸.

Ortaçağda büyük bir kısmı tahtadan imal edilen kuşatma silahlarından mancınık, debbâbe (tank), keş (koç) ve merdivenler önemli bir yer tutmaktaydı. Barut ve topun icadından öncelere uzayan mancınık, savaşlarda düşman tarafına büyük taşlar atmada kullanılan bir âlet idi. Bu alete odundan yapılmış son derece yüksek direkler (atıcı) bağlanır, üzerine atılması istenen şeyler konulur, sonra direğe vurulur ve onu oldukça uzak bir mesafeye fırlatır²³⁹. İslam öncesi dönemde mancınığı ilk defa edinen ve kalelerin üstüne

²³⁷ Aynı eser, s. 280-281

²³⁸ Aynı eser, s. 281-282.

²³⁹ el-Kettâni, c. II, s. 133.

koyarak kullanan kişinin Hire'de Kuda'â hükümdarlarının sonuncusu olan Cezîme el-Ebres et-Tenûhî olduğu anlatılmaktadır²⁴⁰. İslam döneminde ise, bu âlet ilk defa Taif kuşatmasında sahabilerden Selmanu'l-Fârisî'nin tavsiyesi neticesinde imal edilerek Hz. Peygamber tarafından kullanılmıştır²⁴¹.

Tanklar ilk defa Asurlular zamanında ortaya çıkmıştır. Asur dilinde asubu, asibu, napilu ve ur patum olarak geçen tank, bu dönemde tahtadan yapılarak maden veya deriden ma'mul levhalarla kaplanmaktaydı. Sargon II (İ. Ö. 722-705) zamanında bu tanklarda madenî bir namlu bulunmaktaydı. Sinahheriba (İ. Ö. 705-680) döneminde bu madenî namlu öncekinden daha uzun olarak imal ediliyordu ve tankın bu önemli kısmı kalelerin üst kısımları ile surları yıkmada kullanılıyordu. Böylece bu yeniliklerden sonra, Asur tankları kuşatılan kalelerin ve şehirlerin üst kısımlarına kadar çıkabilmekteydi²⁴².

Müslümanların Hz. Peygamber zamanında kaleleri ve ordugâhları kuşatmak amacıyla debbâbeler kullandıklarını daha önce de belirtmiştik²⁴³. Burada o dönemde kullanılan bu kuşatma âletinin bir tanımını yapmak istiyoruz. Debbâbe veya bugünkü adıyla tank, tavanı bulunan altı açık ve daha çok dörtgen şeklindeki bir kuleyi andıran tahtadan yapılmış bir sandık görünümünde idi. Bu âlet savaş esnasında tekerleklerle yürütülüyordu ve altında da bir kaç asker bulunmaktaydı. Fakat bu basit savaş âleti düşman askerleri tarafından dökülen eritilmiş demir veya benzeri bir şey sonucunda hemen yanıyordu. Daha sonraları Müslümanlar bu âleti geliştirerek çok aktif bir kuşatma aracı haline getirdiler. Örneğin, çabuk yanmasını önlemek amacıyla onun tahtadan ma'mul kısımları sirkeyle hazırlanmış derilerle kaplanıyordu. Ayrıca tankın gövdesini oluşturan hem sandık kısmı, hem de kulesi büyütülerek büyük bir âlet haline getirildi. Bu gelişmelerden sonra tanklar, altı veya daha çok tekerlek üzerinde hareket eden ve ondan fazla asker alabilen kuşatma âleti haline geldi²⁴⁴.

²⁴⁰ el-Askerî, *el-Evâil*, Beyrut, 1987, s. 50.

²⁴¹ Bkz. el-Vâkidî, *Kitabu'l-Meğâzi*, (Thk. Marsden Jones), Beyrut, (Trz.), c. III, s. 923; el-Belazurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, (Thk. Muhammed Hamidullah), Mısır, 1959, s. 367; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1979, c. II, s. 266.

²⁴² Abducebbâr Mahmud es-Samarraî, c. XV, S. 1, s. 6.

²⁴³ Bkz. el-Belazurî, *Ensâb*, s. 366; İbnu'l-Esîr, c. II, s. 266.

²⁴⁴ Abducebbâr Mahmud es-Samarraî, c. XV, S. 1, s. 7.

Abbasîler döneminde tanklar geniş bir şekilde kullanılıyordu. H. 223/M. 837 yılında Bizanslılar'la yapılan Ammuriyye (Amorion)²⁴⁵ savaşında tanklar büyük rol oynamıştı²⁴⁶. Abbasî halifesi el-Mu'tasım'ın buyruğuyla her biri on asker alabilecek kapasitede birçok tank imal edildi. Bu tanklar deriler üzerinde yürütmek suretiyle Bizans kalelerine doğru ilerlemekteydi. Bu savaşta el-Mu'tasım, tankların ilerlemesini kolaylaştırmak maksadıyla işçilere Ammuriyye şehrinin etrafında bulunan hendekleri toprak doldurulmuş koyun postları ile kapatmalarını emretmişti. Bu ise, zamanımızda tankların savaşlarda oynamış oldukları rolün hemen hemen aynısını sergilemektedir²⁴⁷.

Kebş (koç) olarak adlandırılan kuşatma âleti ise, 10 m uzunluğunda yuvarlak bir tahtadan ibaret olup baş kısmında demir veya çelikten ma'mul koç başına benzeyen bir nesne bulunmaktaydı. Tanklar gibi bu âlet de Asurlular zamanında ortaya çıkmış ve M. Ö. ikinci binin başlarında şehir surlarının ve kalelerinin kapılarını zorlamak ve açmak için kullanılmıştır. Fakat Asurlulara karşı direnen kavimlerin zamanla şehir surlarına güçlü demir kapılar yapmaları sonucunda bu âletin etkisi azalmış ve bir süre sonra da tamamen ortadan kalkmıştır²⁴⁸. Fakat bu kuşatma âleti İslam öncesi dönemde Yemen'de kullanılmaktaydı ve buradaki kebş tahtadan imal edilerek palamutla tabaklanmış inek veya deve derisiyle kaplanıyordu. Bu âletin İslam dünyasında geniş çapta kullanılması ise, H.95/M.713-714 yılında el-Cüneyd b. Abdurrahman komutasındaki Arap ordusunun Hindistan'da yer alan Kirec bölgesini ele geçirmesi esnasında gerçekleşmiştir²⁴⁹. Abbâsî ordusunu topçu bölüğünün de bir kısmını bu âletler oluşturmaktaydı ve bunlar sayı olarak yüzlerle ifade edilmektedir. Hatta Abbasî halifesi el-Mu'tasım'ın Ammuriyye'yi fethederken geniş çapta bu âletlerden faydalandığı bildirilmektedir²⁵⁰.

²⁴⁵ Bizans döneminde Anadolu'da bir şehirdir. Afşin'in komutasındaki Abbasî ordusu tarafından onüç gün süren bir kuşatmadan sonra fethedilerek tahrip edilmiş ve şehir halkından 30.000 kişi esir olarak Bağdat'a götürülmüştür. Bkz. Komisyon, *el-Muncid fî'l-A'lam*, Beyrut, 1976, s. 479.

²⁴⁶ Abbasî ordusuyla Bizans ordusu arasında meydana gelen bu önemli savaş hakkında geniş bilgi için bkz. el-Ya'kubî, *Tarih*, c. II, s. 475-476; et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Kahire, 1939, c. VII, s. 264-276; İbnu'l-Esîr, c. VI, s. 480-488.

²⁴⁷ Bkz. Aynı eser, c. VII, s. 271; Aynı eser, c. VI, s. 485-486.

²⁴⁸ Abduccebbâr Mahmud es-Samarraî, c. XV, S. 1, s. 8-9.

²⁴⁹ İbnu'l-Esîr, c. IV, s. 590.

²⁵⁰ Bkz. et-Taberî, c. VII, s. 271.

Kebeş, haçlı seferleri esnasında da kullanılmaktaydı. İmâduddin el-İsfahanî "*el-Fethü'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî*" adlı eserinde muazzam bir koç başı taşıyan bir debbâbeyi şöyle tanıtır:

"Avrupalılar çok tehlikeli ve büyük bir âlet olan bir debbâbe yaptılar. Bu âletin baş kısmında kebeş (koç) denilen büyük bir nesne vardı. Aynı zamanda bu âletin iki mızrak uzunluğunda iki kaba direk misali boynuzları bulunmaktaydı. Bu öyle bir âletti ki, hangi surun kapalı olan kapısının kilitüne vurulsa, darmadağın eder, hangi sura hızlı bir şekilde yaklaştırılsa, hemen yıkardı... Sonra onlar (Avrupalılar) bu âletin baş kısmını demirden başka bakırla kapladılar, onu ateşten ve tahrip olmaktan korumak için de yanmayan özel madde ve derilerle kapattılar. Sonra bu âleti çok iyi yetiştirilmiş atıcılık ve saldırı yeteneği bulunan güçlü askerlerle donattılar. Arkasından bu âletin kolay bir şekilde hareket etmesini sağlamak amacıyla yerleri düzelttiler."²⁵¹.

Merdivenlere gelince, bu âletler genellikle kaleler ve şehir surlarına çıkmak ve içlerine girerek kapalı bulunan kapıları açmak için kullanılmaktaydı. Asurlular şehirlerin ve kalelerin surlarına çıkmak için tahtadan veya iplerden veyahut deriden ma'mul merdivenler kullanıyorlardı. Yaklaşık 10 m uzunluğunda olan bu merdivenlerle 8-10 m yükseklikteki surlara çıkmak mümkün olmaktadır. Eski Mısırlılar ise, daha yüksek yerlere çıkmak amacıyla bugünkü itfaiyecilerin kullanmış oldukları merdivenler gibi ihtiyaç anında uzatılabilen tekerlekli merdivenler yapmışlardı²⁵².

Müslümanlardan ilk defa savaşlarda merdivenler kullanan kişi ünlü kumandan Halid b. el-Velîd'tir. O , bir ucunda avcılarının hayvan avlamada kullandıkları düğümlü halkalardan bulunan iplerden merdivenler yaparak surların üzerine atıyordu, takılınca da yukarıya çıkıyordu. Dimaşk şehri ile Mısır'ın Babilon Kalesi de Müslümanlar tarafından merdivenler kullanılarak fethedilmişti²⁵³. Daha sonra Müslümanlar, bir kuşatma âleti olan merdivenler üzerinde bazı yenilikler gerçekleştirerek, onu sabit ve büyük bir kaide üzerinde imal etmeye başladılar. Bazan da bunlar birbirine destek olmak amacıyla yukarı kısımlarda birleşen iki merdivenden meydana gelmekteydi. Ayrıca bir yerden diğerine kolayca nakletmek amacıyla bu merdivenlerin kaide kısmında tahtadan bakaralar veya sabit tekerlekler yapılıyordu. Bu ge-

²⁵¹ Abducebbâr Mahmud es-Samarraî, c. XV, S. 1, s. 10-11.

²⁵² Aynı eser, c. XV, S. 1, s. 11.

²⁵³ Bkz. Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, Beyrut, 1995, s. 79; el-Belazurî, *Fütüh*, s. 174; es-Suyutî, c. II, s. 63.

lişmelerden sonra merdivenler, bütün orduların vazgeçilmez kuşatma âleti haline gelmiştir²⁵⁴.

Tahtanın ustaca kullanıldığı bir yer de evlerin tavanlarıydı. Evlerin içindeki katlar taştan yapılırdı, ancak beşinci ve altıncı kata gelinir gelinmez, giderek kimi zaman duvarcılar yerlerini marangozlara bırakırlardı. Çünkü yukarı katlar için yalnız tahta kullanılırdı. Bu tahtalar, yağlı boya ile örtülürdü. Bu, hem tahtayı korumak, hem de renklendirmek için yapılırdı.; ama yangın tehlikesi de artmış olurdu. Çok kez birçok mahalleler yardım etmek imkânı bulunmadan yanıp kül olurdu, çünkü dar konaklarda ateş çabucak yayılırdı. Bunun sonucu şehirlerin tüm yandığı da olmuştur. Örneğin 1401'de Şam, Timur tarafından alındığında yanmış, Timur bile felâketi önleyememiştir²⁵⁵.

Ortaçağda evlerin tavanlarını yapmakla meşgul olan marangozlar, bu işlerinde çeşitli yöntemler geliştirmişlerdi. Tavan tahtaları genellikle boyama veya oyma usulü süslenirdi ve bunlar direk temas edecek şekilde duvarların üzerine konulmaz, ikisi arasında bir zar bulunurdu. Mısır'ın çeşitli müzelelerinde Memlûkler dönemine ait güzel tavan örnekleri bulunmaktadır. Bunlardan biri H. 820 (M. 1417) tarihli ez-Zâhir Berkûk medrese ve hanigâhı'nın, diğeri ise, H. 829 (M. 1425) tarihli el-Eşref Bursbay medresesinin tavanıdır²⁵⁶.

Memlûkler zamanında marangozlar koni şeklindeki ağaçlardan çok güzel meşrebiyyeler imal ediyorlardı. Daha ziyade evlerin pencerelerinde kullanılan bu meşrebiyyeler, evlere giren ışıkları güzelleştirmek, serin havanın içeri girmesini ve evlerde yaşayan insanların dışarıkileri görmesini, aynı zamanda dışarıdakilerin, içeridekileri görmemesini sağlamak için yapılmaktaydı. Bu meşrebiyyelere birde soğutmak maksadıyla su testilerinin konulacağı yuvarlak veya sekizgen şeklinde küçük çıkıntılar ekleniyordu. Aynı zamanda meşrebiyyelerde yer alan hava boşlukları, genişlik yönünden çeşitlilik arz etmekteydi ve bazen yazı ve şekiller meydana getirmesi maksadıyla bu delikler koni biçimindeki başka tahtalarla dolduruluyordu. Mısırlı marangozlar, bu çeşit tahta işlemeciliğinde öyle bir yere gelmişlerdi ki, her gün onların atölyelerinden yüzlerce sandık, kanep, kürsü ve sandalye çıkmaktaydı²⁵⁷.

²⁵⁴ Abduccebbâr Mahmud es-Samarraî, c. XV, S. 1, s. 12.

²⁵⁵ Ali Mazaheri, s. 272.

²⁵⁶ Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslam*, s. 470.

²⁵⁷ Aynı eser, s. 470-472.

Aynı dönemde beşgen, altıgen ve sekizgen şeklinde yapılan kürsüler ise, daha çok evlerde üzerlerine yemek sofraları ve mescitlerde geceleri namaz kılmak için mihrapların iki tarafında yakılan büyük boy mumları koymak için kullanılıyordu²⁵⁸. Bazen de çeşitli eşya yapılan tahtalar renkli ve altınsal nakışlarla süslenirdi. Kahire'deki Arap Eserleri Müzesi'nde 79 x 69 x 55 cm. ebadında, dış yüzeyinde, üzerinde neshî yazıyla besmele, Ayetü'l-kürsi ve bir kitâbe bulunan iki lavha taşıyan bir Kuran-ı Kerim mahfazası yer almaktadır. Bu mahfazanın üzerindeki altınsal nakışlı resimler ise, bitkisel süslemelerden oluşmaktadır²⁵⁹.

Memlükler zamanında marangozlar ağaç kakma işlerinde büyük maharet kazandıkları gibi, sathları, küçük abanoz ağacı parçacıkları ve dişlerden oluşan ince bir mozaik tabakayla kaplama sanatını da ustalıkla uyguluyorlardı. Ancak, kakma işinde oyma neticesinde meydana gelen boşluklar asıl tabakadan daha değerli bir madde ile doldurulurken, ikincisinde ise, yeni süs tabakası, tahtanın her yerini kaplar şekilde yapışturulmaktaydı. Arap Eserleri Müzesi'nde bu neviden H. VIII. (M. XIV.) yüzyıla ait Sultan Şaban Camii'nden getirilmiş çok güzel bir kürsü bulunmaktadır²⁶⁰.

Keresteciler genellikle perakende olarak direk veya her yönü iyi silinmiş tahtalar satarlardı. Bunlar bütün bir ağacı satın alıp istedikleri gibi evlerinde kereste haline getirmek imkânına sahiptiler. Kesiciler ekibi üç kişiden oluşurdu. Bunlardan ikisi çerçeveyi çekerken, üçüncüsü de testereleri bilirdi²⁶¹.

Bu dönemde lüks hayatın bir gereği sayılan abanoz marangozluğunun ihtiyaçları söz konusuydu ki, bugün Kahire Müzesi'nde o devirden kalma oymalı, nakışlı ve yaldızlı çok şahâne ahşap örnekleri bulunmaktadır. Bu meyanda görüyoruz ki, tahtalar küçük parçalar şeklinde dizilir ve toplanırdı ve marangoz bunların bir pahalı madde olarak en küçüklerini bile heder etmeden kullanmaya çalışırdı²⁶². Burada ilginç olan bir hususta, bu ince ahşap işçiliğinin, büyük ağaçlar yetiştiren ormanların bulunduğu ülkelerden ziyade, bunları ithal eden ülkelerde gelişme göstermesidir. Nitekim, XIV. yüzyılda Fransa'nın güneyinde yer alan Avinyon şehrindeki papaların kasrı arte-

²⁵⁸ Aynı eser, s. 472.

²⁵⁹ Aynı eser, s. 373-474.

²⁶⁰ Aynı eser, s. 474.

²⁶¹ Ali Mazaherî, s. 273.

²⁶² Mourice Lombard, s. 227-228.

sonados'un tavanlarını yaptırmak için İspanya'dan Müslüman sanatkarlar çağrılmıştır²⁶³.

Ortaçağda Müslümanlar ahşap işçiliği alanında hayranlık uyandıracak derecede ilerleme kaydetmişlerdi. Aynı zamanda onlar tahta ma'mullerini fildişi ve sedefle birlikte işleme sanatını da çok güzel icra ediyorlardı. Bazı eski camiilerdeki şahâne kapıların, birer şaheser olan minberlerin ve içiçe işlenmiş nakışlı tavanların bugün taklidini bile yapmak çok para harcamayı gerektirir. Günümüze kadar gelen eserlerden, bu sanatın XII. yüzyıldan önce olgunluk derecesine eriştiğini görüyoruz. Bunlara en iyi örnek de Kudüs'teki el-Aksa Camiinin çok nefis minberidir²⁶⁴.

Abbasî devri ahşap işçiliğinin en önemli örneğini Kayrevan Seydi Ukbe camii'nin muhteşem minberi temsil eder. Ağlebî emîri tarafından Bağdat'tan getirtilen minber dikdörtgen panolardan meydana gelmiştir. Her panonun içine bazılarında geometrik örgülerle, bazılarında ise, stilize bitki motifleri ve üzüm salkımlarıyla dolgu yapılmıştır. Bu minberin Harûnu'r-Reşid zamanında (786-809) yapıldığı sanılmaktadır²⁶⁵.

Bağdat'ın kuzeyinde Tekrit şehrinde ve Mısır'da yine aynı döneme ait çeşitli ahşap eserler bulunmuştur. Bunların bazılarında çam kozalağı şeklinde üzüm salkımları ve dalları kıvrık palmete benzeyen asma yaprakları görülür. Bir kısım ahşap süslemelerde ise, derin kesim yerine eğri kesim tekniği ile yapılan, tamamen stilize edilerek soyutlaştırılmış bitki motifleri bulunmaktadır. Bazı parçaların kırmızı ve mavi gibi canlı renklerle boyandığı da görülmektedir. İstanbul'da Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde Sammarrâ'dan getirilmiş böyle bir ahşap süsleme parçası muhafaza edilmektedir²⁶⁶.

Mısır'da Tulunoğulları ve İhşidliler zamanında önemli bir durumda olan tahta endüstrisi ve oymacılık sanatı Fatımîler dönemine gelindiğinde teknik, üslup ve süsleme bakımından en doruk noktasına ulaştı²⁶⁷ Bu endüstride kullanılan tahtalar ya mahallî ormanlardaki ağaçlardan ya da dışarıdan ithal etmek suretiyle temin edilmekteydi. Örneğin, selvi Suriye ve Anadolu'dan, Abanoz Sudan'dan, Hint meşesi Hindistan'dan ve Melayo Yarımadası'

²⁶³ Aynı eser, s. 227-228.

²⁶⁴ Gustav Le Bon, *Hadâretü'l-Arab*, (Arp. Trc: Adil Zu'aytur), Kahire, 1948, s. 619.

²⁶⁵ Şerare Yetkin, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, *Abbâsiler Maddesi (Sanat)*, İstanbul, 1988, c. I, s. 55.

²⁶⁶ Aynı eser, c. I, s. 55.

²⁶⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Tarih*, s. 588.

ndan getiriliyordu. Ayrıca İtalya Cumhuriyetlerindeki tüccarlar yoluyla Güney Avrupa'dan diğer ağaçlar ithal ediliyordu²⁶⁸. Bütün bu tahtalar Mısır'ın çeşitli fabrika ve atölyelerinde gemi, tekne, mobilya, değirmen, dokuma tezgahı ve endüstrinin çeşitli dallarında kullanılan araç ve gereçlerin yapımında kullanılıyordu. Bununla birlikte Mısırlı marangozlar ev tavanı, kapı, pencere ve kubbelerin yapımında üstün bir maharet ve ustalık gösterdikleri gibi, lüks ev eşyaları şahâne süs ve tuhafiyeye imalinde de şöhrat kazanmışlardı²⁶⁹. Yine bu dönemde Mısırlı marangoz ve sanatkarlar bitki dallarını, yaprakları, hayvanların ve kuşların resimlerini ustaca tahtalara işlemeye başladılar. Bu gelişmede elbette ki eskiden beri marangozluk ve oymacılık alanlarında büyük maharet ve birikime sahip olan Mısır'ın yerli halkı kıptülerin rolü büyüktü. Ayrıca Fatımîler'in bu konuda onlara karşı hoşgörölü davranmaları da bu endüstri dalının gelişmesine yardımcı olmuştur²⁷⁰.

Kıptî sanatkar ve marangozların tahta işleme sanatında kabartma, oyma, tahtayı fildişi ile süsleme ve rengeleme şeklinde dört çeşit üslup kullanıyorlardı. Ayrıca onlar tahtayı fildişi ve sedefle işlemeyi de öğrenmişlerdi. Onlar, bu iş için önce fildişini tek başına işlerler, sonra onu bir tahta çerçeve içine yerleştirirlerdi²⁷¹. Bu dönemin en güzel oymacılık örnekleri ise, Eski Mısır'daki Barbara kilisesinde ele geçirilen tahta parçaları ile Fatımîler tarafından inşa edilen el-Garbi sarayının enkazı üzerine yaptırılan Kalavun Şifahanesi'ndeki tahtalardır. Bunlar süsleme ve sanatsal incelik bakımından çok zengin ve eşine az rastlanan eserler olarak bilinmektedir²⁷². Bunların herbirinin eni 30 cm. olup üç tabaka halinde işlenmiştir. Bunların orta tabakasından geniş ve üst ve alt kenarlarında karşılıklı dalgalar halinde süslenmiş kabartma içeren iki kalın şerit bulunmaktadır. Bu şeritlerin içinde hurma ağacının yapraklarını gösteren resimler vardır. Bu kalın şeritlerin bazılarında da bitkisel motifler, hayvan ve kuş resimleri yer almaktadır. Geniş olan orta şerit ise, geometrik şekiller olarak tasarlanmış ve içinde de insan, hayvan ve kuş resimleri vardır. Ayrıca bunlar arasında av sahneleri, içki ve eğlence partilerini gösteren çeşitli konular yer alır. Bu unsurların zemininde ince bitkisel süslemeler

²⁶⁸ Selam Şâfi'i Mahmud Selam, *Ehlü'z-Zimme fî Mısır fî'l-Asri'l-Fatımî ve'l-Eyyûbî*, Kahire, 1982, s. 157.

²⁶⁹ Aynı eser, s. 157.

²⁷⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Tarih*, s. 588-589.

²⁷¹ Selam Şâfi'i Mahmud Selam, s. 157-158.

²⁷² Hasan İbrahim Hasan, *Tarih*, s. 588-589.

göze çarpar ve bu zemin, geometrik kısımlardan, ince şerit ve canlıların kabartma halindeki resimlerinden alçak bir seviyede yapılmıştır²⁷³.

Filistin'deki el-Halil haremının minberi de bu dönemin güzel eserlerinden biridir. Bu minberin kapısında ve her iki tarafında kufî hatla yazılmış güzel bir tarihî kitâbe bulunmaktadır. Ayrıca minberde yer alan nebâtî örnekler biçimindeki geometrik şekillerde dikkat çekicidir ve ustaca yapılmışlardır²⁷⁴. Fakat bu dönemin en önemli oymacılık örneğini Kahire'de Arap Müzesinde sergilenen üç adet mihrap oluşturmaktadır. Bunlardan birincisi ve en eski olanı el-Ezher, ikincisi es-Seyyide Nefise ve üçüncüsü de es-Seyyide Rukayya camiinde bulunuyordu²⁷⁵. Ayrıca Kahire'de bulunan Kıptî Müzesinde tahtadan ma'mul bir kubbe bulunmaktadır. Bu eserin imal tarihi H.V/M.XI. yüzyıla dayandırılmaktadır. Zemininin çapı 200 cm. ve yüksekliği 194 cm. olan bu kubbenin üzerinde yer alan güzel resimlerden çok azı kalmıştır²⁷⁶. Yine Füstât'taki Deyrül-Benât kilisesinde H. V. yüzyıldan kalma ağaçtan ma'mul iki parça daha bulunmuştur. Bunların üst kısımlarında bazı kişilerin musiki âletleri kullandıkları, alt kısımlarında ise, filler, develer, tavşanlar ve bir kişinin bir beygirin yularını tutarak çektiği resimleri yer almaktadır²⁷⁷.

Eyyübîler döneminde Mısır'da marangozluk sanatı gelişiminin doruk noktasına ulaştı, müslüman ve kıptî marangozlar bu devirde tahta endüstrisinde harikalar yaratmaya başladılar. Bu dönemde oymacılık Fatımîler devrindeki üslupları devam ettirmesi yanında bitkisel şekiller daha da güzel yapılmaya başlandı. Bu gelişmeyi kıptî marangoz ve sanatkârlar tarafından kiliseler için imal edilen mobilya, kapı, pencere ve kubbelerde görmek mümkündür²⁷⁸. Kahire'deki Kıptî Müzesinde bazıları demirle kaplı tahtadan ma'mul kapılar bulunmaktadır. H. VII. (M. XIII.) yüzyıla tarihlenen bu eserler, o dönemde kilise ve mahallelerin dış kapıları olarak kullanılıyordu. Bunların çoğu, nüfusunun büyük bir kısmı kıptülerden oluşan Füstât'taki Roma kaleleri içinde yaşayan insanlara ait evlerin harabelerinde bulunmuştur. Aynı müzede yüksekliği 143 cm. ve genişliği 49 cm. olan ve altında bir kitaplık bu-

²⁷³ Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatimiyye fi Mısır (Tefsîr Cedîd)*, Kahire, 1992, s. 424-429.

²⁷⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Tarih*, s. 589.

²⁷⁵ Aynı eser, s. 589.

²⁷⁶ Selam Şâfi'i Mahmud Selam, s. 158.

²⁷⁷ Aynı eser, s. 158.

²⁷⁸ Aynı eser, s. 159.

lunan bir okuma masası vardır. Rum mahallesindeki Mârcercis kilisesinden müzeye nakledilen ve XIII. yüzyıla tarihlenen bu eserin kapısı fildişi ile işlenmiş, ortasında da bir geyiği parçalamakta olan bir kaplan resmi bulunmaktadır²⁷⁹.

Ahşap kullanımı Endülüs İslam sanatında büyük bir önem arz etmektedir. Kapı, pencere kanatları ve değişik eşya kadar birçok binanın tavan örtülerinde kullanılmış olan ahşap malzeme üzerindeki oymalarla büyük ilgi çekmektedir. En güzel örnekleri Kurtuba Ulucamii'nin tavan kaplamalarında ve minberinde görülen ahşap işçiliği emsali arasında müstesna bir yere sahiptir; el-Hamrâ Sarayı'nın tavan kaplamaları için de aynı şeyi söylemek mümkündür²⁸⁰.

Selçuklular da ahşapla çok yakından ilgilenmişler, mimaride yapı malzemesi olarak kullandıkları gibi, ahşaptan minber, kürsü, rahle, Kur'an mahfazası, çekmece, sanduka ve sanat değeri yüksek başka eserler meydana getirmişlerdir. Selçuklular ahşap çalışmalarında daha çok oyma (kabartma), şebekeli oyma ve boyama tekniklerini uygulamışlardır. Geniş ölçüde kullanılan oyma tekniğinde motifler, ağaç yüzeyi kalemle oyularak kabartma halinde meydana çıkarılmıştır. Bu tür çalışmalar, kalemin çok derine inmesi halinde "derin oyma", meyilli çalışması halinde de "eğri kesim" diye isimlendirilmektedir²⁸¹. Şebekeli oyma tekniğinde ağaç yüzeyi bütünüyle ortadan kalkmıştır. Ahşap üzerinde çevresi oyulan palmet, lotus, ve kıvrık dallardan meydana gelen desenler uçlarından birbirine tutturulmak suretiyle ortaya değişik kompozisyon koymuşlardır. Bu teknik genellikle rahle minber ve kürsü parçaları ile korkuluk levhalarında uygulanmıştır²⁸².

Selçuklular'ın ahşap işçiliği, Beylikler döneminde de aynı üslup, teknik ve işçilikle devam etmiştir. XIII. yüzyılın sonlarına doğru, Ankara yöresinde çok gelişmiş bir ahşap sanatıyla karşılaşmaktadır. Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki eserlerde, Selçuklu geleneğini sürdüren Ankara atölyelerinden yetişmiş Ebubekir oğlu Muhammed, Mahmud oğlu Nakkaş ve Abdullah oğlu Davud gibi ustaların adlarına rastlanmaktadır²⁸³.

²⁷⁹ Aynı eser, s. 159.

²⁸⁰ A. Engin Bekaç, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, *Endülüs (Sanat) Maddesi*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 231.

²⁸¹ Erdem Yücel, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, *Ahşap Maddesi*, İstanbul, 1989, c. II, s. 182.

²⁸² Aynı eser, c. II, s. 182.

²⁸³ Aynı eser, c. II, s. 182.

Ortaçağda Orta doğu orman bakımından oldukça fakir olduğundan yapı ve ince marangozluk için gerekli tahtayı dışardan getirtmekteydi. Birbirlerine zincirlerle bağlı ve üzeri örtülü kütükler, konvoy halinde Afrika ve Hindistan'dan Basra'ya kadar getirtilirdi²⁸⁴.

Tahta işleme sanatı çok gelişmişti. Abanozcular, doğramacılar ve marangozların çeşitli büyüklüklerde testereleri, türlü biçimlerde baltaları, ege-leri, küçük rendeleri vardı ve balık tutkalı kullanırlardı. Bütün bu şehirlerde sanatkârlar beceriyle olduğu kadar zevkle kafesler, balkon trabzanları, minberler, çeşitli iskemleler, konsollar, sofa denilen ve yatak hizmeti de gören geniş sıralar, yazı masaları, her boyda sandıklar, kürsüler, sekiz köşeli marketöri sehpa imal ederlerdi; ayrıca evlerin içlerini süsleyen oyma tahta işleri, merdivenler, kapılar, paravanalar²⁸⁵. Bütün bu eşyanın süsleri, ya bıçakla oyma ve ya marketöriydi. Sanatkârlar âdi tahtaların içine pelesenk²⁸⁶, abanoz, tek, gül ağacı bakkam²⁸⁷ ağacı, limon ağacı, portakal ağacı ve armut ağacı gibi değerli ağaçlardan parçalar veya fildişi, sedef, kemik (çiğ inek kemiği), bazı hayvanların kabukları, Hindistan cevizi, bakır, gümüş, altın kakarlardı. Çok değerli satraç takımları ve güzelce işlenmiş çekmeceler de onların atölyelerinde yapılırdı²⁸⁸. Çağımızda sanatçılar tutkal kullanmaktadırlar. Ortaçağda ise, sanatkârlar, bileşimini bilemediğimiz daha kuvvetli bir yapıştırıcı kullanıyorlardı. Heybeliada'da bulunan Ticaret okulundaki Meryem Ana kilisesinde çok şahane iki sedefli iskemle bulunmaktadır. (Biri sekiz, ötekisi oniki köşeli 40 cm çapında ve 65 cm yüksekliğinde iki masa). XIV. yüzyılda imal edilen mozaik karketöriyle süslenmiş bu masalara tahta üzerine dini tasvirler işlenmiştir²⁸⁹.

²⁸⁴ Ali Mazaherî, s. 319.

²⁸⁵ Aynı eser, s. 319

²⁸⁶ Bu ağaçtan griden parlak kırmızıya kadar değişen damarlı ve sert bir odun elde edilerek masif ya da kaplama olarak marangozlukta, mobilya yapımında kullanılır. Aynı zamanda bu odundan yapılan infusyon halk hakimliğinde dahilen ağrı kesici ve antiseptik olarak, haricen romatizma ve siyatik ağrularına karşı da kullanılmaktadır. Eski tip gemilerde, şaftın gemiden çıktığı yer olan şaft kovanlarında kullanılan yataklar da bu ağaçtan imal edilmekteydi. Bkz. Komisyon, *Büyük*, c. XVIII, s. 9256.

²⁸⁷ Kırmızı renkli gövdesi, badem ağacının yaprağına benzeyen yaprağı bulunan pamukgiller türünden bir ağaçtır. Tahtasından renkli bir madde çıkarılarak boyacılıkta kullanılmaktadır. Lewis Ma'lûf, s. 45.

²⁸⁸ Ali Mazaherî, s. 319.

²⁸⁹ Pretextat Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zeneatlar (Ondokuzuncu Y. Y. Sonu)*, (Haz. Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser, s. 36.

Bu işin icrasına gelince, sanatçı yere, bir örtünün üzerine oturur; önünde de tezgâh vazifesi gören ufak bir masa bulunurdu. Bu masaya, tah-tadan iki dayanak çakılmıştır. Sanatçı sedef veya kabuğu bunlara dayayarak madenî bir testereyle kesmeye çalışırdı. Fakat daha önce bir tahta levhayı çokgen şekillerde keserdi. Ortasını işaret ederek ordan çokgenin köşelerine çizgiler çekerdi. Bu çizgiler, üçgen veya baklava şeklinde yontulmuş marke-törî parçalarının yerine konmasına yardım etmekteydi. Sonra sanatkâr, son derece çeşitli ve orijinal desenler meydana getirirdi; yıldızların şeklini deği-ş-tirir, ayrı ve karşıtlı renkler verirdi²⁹⁰.

Burada tahta oymacılığı ile yakın ilişkisinden dolayı fildişi oymacılığı hakkında da bilgi vermek istiyoruz. Endülüs Müslümanları arasından yetişen kabartma işler yapan oymacılar, düz sathlar üzerine süsleme yapan sanatkâr-ların aynı desenleri icra edip işlemişlerdir. X. yüzyılda Kurtuba'da bir fildişi oymacılık ekolü ortaya çıkmış ve olağanüstü güzel birçok mücevher kutuları, çeşitli maksatlarda kullanılmak üzere ya kısmen vehut tamamen fildişinden yapılan ve oyma, kakma yahut boyama süslerle bezenmiş kutular imal edil-miştir²⁹¹. Öyle işleme ve süslemeler vardır ki, bunlar adeta müzikal bir mü-kemmellik gösterirler; bu süslemeler arasında öyle av sahneleri görülür ki bunlarda hayvan şekil ve resimleri dekoratif maksatlarla kullanmışlardır. Bu çeşit kutular, çoğunlukla mücevher, koku veya şekerleme kutusu olarak kul-lanılmışlardır. Bunlar üzerine yazılan yazılardan anlaşıldığına göre, bu çeşit eşyalar çoğunlukla bir kimseye hediye vermek maksadıyla yaptırılmış veya sa-tın alınmışlardır. Bu çeşit işlerin en zarif örneklerinden biri, kubbe şeklin-deki kapağın kenarına oyulmuş yazılardan anlaşıldığına göre Endülüs Hali-fesi II. el-Hakem²⁹² tarafından, kendi eşine bir hediye olarak sunulmak üzere, 964 (H. 353) yılında imal ettirilmiştir. Silindir şeklindeki bu fildişi ku-tunun yan kenarları tamamen hurma ağacı yaprakları ve ayrıca tavus kuşu ve diğer çeşit kuş desenleriyle süslendirilmiş bulunmaktadır²⁹³. Bir diğer örnek ise, XI. yüzyılda İsbiliyye krallarından Leonlu San İzedor adına fildişinden yapılmış küçük sandıktır. Ayrıca bir fildişi sandık da XII. yüzyılda Bayo Ka-tedrali için yaptırılmış ve Haçlı seferleri esnasında Mısır'dan alınarak Avru-

²⁹⁰ Aynı eser, s. 36-37.

²⁹¹ Philip K. Hitti, c. II, s. 943.

²⁹² Endülüs Emevî halifesidir. Velihtlığı esnasında valilik ve ordu kumandanlığı yaptığı için iyi bir idareci olarak yetişmiş ve babası III. Abdurrahman'ın ölümü üzerine el-Müstansır-Billâh lakabıyla halife seçilmiştir (3 Ramazan 350/16 Ekim 961). Bkz. Mehmet Özdemir, T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, *Hakem II Maddesi*, İstanbul, 1997, c. XV, s. 174.

²⁹³ Aynı eser, c. II, s. 943.

pa'ya götürülmüştür. Sonuncu eser altın ve gümüş karışımı nakışlarla ve çeşitli kuş ve tavuskuşu suretleriyle süslendirilmiştir²⁹⁴.

Belli başlı örnekleri köşeli veya yuvarlak parfüm ve mücevher kutuları olan fildişi eserler arasında ahşap malzemeyle birlikte kullanılmak üzere yapılmış küçük süsleme levhaları da bulunmaktadır. Bu levhaların başlıca örneklerini Kurtuba Ulucamii minberinde görmek mümkündür. Süslemelelerinde geçmeli bitki motifleri ve palmetlerle birlikte insan ve hayvan figürlerinin de yaygın biçimde kullanıldığı fildişi kutular üzerinde çoğunlukla sahibinin ismi ve yapıldığı tarih okunabilmektedir²⁹⁵.

Ortaçağda Gemicilik Endüstrisi

Tahtanın önemli bir malzeme olarak kullanıldığı bir alan da gemicilik endüstrisidir. Kur'an-ı Kerim'in birçok âyetinde Hz. Nûh döneminden beri insanlar tarafından bilinen ve kullanılan gemilere değinilmektedir. Örneğin bir yerde Allahu Tealâ Hz. Nûh'a şöyle buyurmaktadır: "*Nûh'a, senin millerinden, inanmış olanlardan başkası inanmayacaktır; onların yapabildiklerine üzülme; nezâretimiz altında, sana bildirdiğimiz gibi gemiyi yap...*"²⁹⁶. Diğer bir yerde de şöyle denilir: "*Gemilerin denizde Allah'ın lütfuyla yürüdüğünü görmez misin? Allah böylece size varlığının delillerini gösterir...*"²⁹⁷. Başka bir ayette ise, şu bilgi verilir: "*Onlara bir delil de: Soylarını dolu gemiyle taşımamız ve kendileri için bunun gibi daha nice binekler yaratmış olmamızdır*"²⁹⁸.

Mısır'ın Hellenistik döneminde İskenderiyye şehrinin doğu ve batı limanları, Akdeniz havzasında önemli birer deniz üssü ve bölge ticaretinin merkezi olarak büyük şöhret kazanmışlardı. Bu sebepten dolayı Mısır kralları savaş ve ticaret gemilerini yapmak amacıyla burada büyük bir tersâne inşa etmişlerdi. Ayrıca onlar gemilerin yapımı için yerli tahtalar yanında dışarıdan da tahta ithal ediyorlardı. Örneğin, selvi ağacı Lübnan sahillerinden, servi Militus adasından, çam Balkanlar'ın kuzeyinden, katran Makedonya ve Küçük Asya ormanlarından getirilmekteydi. Sonra İskenderiyye tersânesi,

²⁹⁴ Gustav Le Bon, s. 619.

²⁹⁵ A. Engin Bekaç, c. XI, s. 231.

²⁹⁶ Hûd, 36,37, 38.

²⁹⁷ Lukmân, 31.

²⁹⁸ Yâsin, 41, 42. Kur'an-ı Kerim'de yer alan gemiyle ilgili diğer âyetler için bkz. Bakara, 164, A'raf, 64, Yunus, 22,73, İbrahim, 32, Nahl, 14, İsrâ', 66, Hac, 65, Mü'minûn, 22, 27, 28, Şu'ara', 119, Ankebût, 65, Rûm, 46, Fâtur, 12, Saffat, 140, Câfir, 80, Zühuf, 12, Câsiye, 12.

gerçek bir deniz gücü oluşturmayı başaran Bizans İmparatoru Anastasios zamanında yeniden inşa edildi. Şüphesiz ki, sonradan Justinianos ve halefleri tarafından yapılan deniz savaşlarının kazanılmasında bu tersânenin de büyük rolü olmuştur²⁹⁹.

Eskiçağda Mısır hükümetlerinin gemicilik endüstrisinde karşılaştıkları en büyük problem gemi yapımında kullanılan tahta, demir, keten, katran ve zift gibi ham maddelerin bulunması idi. Elbette ki, bu maddelerin arasında gemilerin büyük bir bölümünü ilgilendiren tahtaların önemli bir yeri vardı. Bu nedenle Mısır kralları sant (palamut)³⁰⁰, tarfâ veya esel (kaur çiçeği ağacı)³⁰¹, lebeh (akasya)³⁰², cümeyz (daluca inciri)³⁰³ ve sidr (nabk ağacı)³⁰⁴ gibi ağaçları Orta Afrika ve Hindistan'dan getirterek kendi ülkelerinde yetiştirmeye çalışıyorlardı. Nitekim M. Ö. I. yüzyılda Mısır'ı ziyaret eden Yunan seyyâhi Strabon bu ülkenin Sa'id çölünde bulunan Menfis ve Ebidus bölgelerinde palamut ağaçlarına dair ormanların varlığı hakkında bilgi vermektedir³⁰⁵.

Eskiçağda gemicilik endüstrisinde önemli bir yere sahip olan bugünkü Suriye ve Lübnan sahillerindeki liman şehirleri de unutmamak gerekir. Bununla elbetteki Fenike gemiciliğini kasetmekteyiz. Bilindiği gibi Fenikeliler üstünlüklerini denizlere hâkim olan filolarına borçlu idiler. Gemicilik sanatını icat eden Fenikeliler değildi. Onlardan çok önce Akdeniz adaları halkı gemicilikte büyük ilerleme kaydetmişlerdi. Fakat Fenikeliler, Egelilerin, Gi-

²⁹⁹ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 44-45.

³⁰⁰ Salkıma benzeyen pembe renkli çiçekleri bulunan ve daha ziyade Akdeniz ikliminde yetişen kızılık türünden bir ağaçtır. Ondan ateşi gür, külü az olan çok güzel odun elde edilir ve aynı zamanda çiçekleri deri tabaklamada kullanılır. Bkz. İbn Manzûr, c. VII, s. 325; Lewis Ma'lûf, s. 355.

³⁰¹ Durgun suların bulunduğu yerlerde yetişen ve çiçeğe benzeyen bir meyvesi bulunan bir ağaçtır. Mısır ve Suriye'de çöl tarafına benzeyen bostan tarafı da yetişmektedir, fakat bu sonuncunun meyvesi biraz daha farklı olmaktadır. Bkz. İbn Sina, c. I, s. 327.

³⁰² Eskiçağlarda İran'dan Mısır'a getirilmiş büyük bir ağaçtır. Bir rivayete göre, Mısır'a getirilmeden önce bu ağacın meyvesi zehirli idi. Fakat buraya nakledildikten sonra, bu özelliğini yitirerek meyvesi yenilebilir duruma gelmiştir. Bkz. Aynı eser, c. I, s. 261.

³⁰³ İncir ağacına benzeyen büyük bir ağaçtır. Yaprağı dut ağacının yaprağına benzer ve yılda üç veya dört defa meyve verir. Aynı zamanda bu ağacın meyvesi diğer ağaçlar gibi dallardaki budaklarda yetişmez, aksine ağacın gövdesinde bulunur. Bkz. el-Kazvîni, *Acâib*, s. 149.

³⁰⁴ Fındıka benzeyen, kırmızı renkli, tadı güzel ve insanlar tarafından yenilebilir bir meyvesi bulunan dikenli çok büyük bir ağaçtır. Daha ziyade sıcak iklimlerde yetişen bu ağacın yetiştiği her bölgeye göre farklı bir adı bulunmaktadır. İbn Sina, c. I, s. 377.

³⁰⁵ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 208.

ritlilerin tecrübelerinden faydalanmayı bilmiş, hem gemiciliği ilerletmiş, hem de filolarıyla bol bol kazanmak yolunu bulmuşlardır. Bu sayede gemi yapmakta, donatmakta maharetli ustalar, sanat sahipleri, gemileri idare edecek cesaretli ve bilgili kaptanlar, tayfalar yetiştirmişlerdir. Öyle ki, bu çağda donanma yapmak isteyen komşu memleketler Fenikelilere başvurmak zorunda kalıyorlardı³⁰⁶.

Eskiçağda Suriye ve Lübnan limanları arasında Sayda şehrinin gemicilik endüstrisinde önemli bir yeri vardı. Bunu Sayda'nın Farslar döneminde kullanıma sunulan paralarının üzerindeki gemi suretlerinden anlamak mümkündür. Ayrıca bu şehir Xerxes (M. Ö. 486-465) ve I. Artaxerxes (M. Ö. 465-424) zamanında meydana gelen Fars-Yunan savaşlarında da önemli bir rol üstlenmişti³⁰⁷.

Şüphesiz ki, büyük gemileri yapmak için çok sert ve dayanıklı tahtalara ihtiyaç vardır. Ayrıca bu tahtaları birbirine bağlamak için, demirden çivilerin, bu işi yapacak yetenekli işçilerin ve gemi mühendisliği alanında uzmanlaşmış ustaların bulunmasını gerektirir. Oysa İslam öncesi dönemde Arap Yarımadası'nda bütün bunları birarada bulmak imkânsızdı. Zira gemilerin yapımında kullanılan kaliteli ağaçlar yetecek miktarda Arabistan'ın hiç bir bölgesinde yetişmiyordu. Bu nedenle burada ancak küçük gemileri yapmak bir yere kadar mümkün olmaktadır. Bu gemiler ise, büyük deniz ve okyanuslarda kullanılmıyor ve ancak sahillerde dolaşmak için elverişli idi³⁰⁸. Oysa Basra körfezindeki bazı limanlarda yaşayan insanlar, gemi ve çeşitli deniz taşıtlarını kendi elleri ile yapıyorlardı. Onlar, bu işte Hindistan'dan ithal edilen tahtalar ile yerli tahtaları kullanıyorlardı ki, bugün hala bu endüstri kolu bütün sıkıntılara rağmen bu bölgede canlılığını muhafaza etmektedir³⁰⁹.

İslam öncesi dönemde tek veya diğer adıyla Hint meşesi gemi yapımında kullanılan en pahalı ağaçlardan biriydi. Çok sert ve dayanıklılığı ile bilinen bu ağaç, daha önce de belirttiğimiz gibi Hindistan'dan ithal ediliyordu ve büyük bir ihtimalle Theophrastus tarafından Tylus (Bahreyn) adasında bu-

³⁰⁶ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Tarihi (Suriye ve Filistin)*, Ankara, 1987, c. III, s. 200.

³⁰⁷ Abdulaziz Sâlim- Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 25.

³⁰⁸ Cevad Ali, c. VII, s. 256.

³⁰⁹ Aynı eser, c. VII, s. 256.

lunduğu ve Hindistan'ın Bricaza limanından getirildiği ileri sürülen ağacın aynıdır³¹⁰.

İslam öncesi dönemde Katar halkı gemi endüstrisinde önemli bir bilgi ve beceriye sahip değillerdi. Onlar genellikle gemilerini Bahreyn ve İranlı ustalara yaptırıyorlardı. Böylece bu sonuncular Katar'ı, Hindistan'dan gelen ve Basra'dan dönen ticaret gemilerine karşı deniz maceralarının merkezi yapmışlardı. Oysa Bahreynliler gemi endüstrisinde büyük bilgi, tecrübe ve birikime sahip bulunuyorlardı. Onlar bu yeteneklerinden dolayı da denizlerde şöhret kazanmışlardı. Ayrıca Bahreyn'de imal edilen gemilerin ünü, burada geniş çapta yapılan inci ve mercan avcılığı ve ticaretinin ününden daha az değildi³¹¹. O dönemdeki gemicilik endüstrisiyle ilgili bilgiler iyice incelendiğinde, Suriye, Irak ve Arapların yaşadığı bütün bölgelerde bu sanayi kolunun büyük ölçüde Mısır gemi sanayiinden etkilendiği görülür. Aynı zamanda çok sayıda Mısırlı gemi ustasının da bu bölgelerde çalıştıkları ihtimal dahilindedir³¹².

Bilindiği gibi "Dâru's-Sinâ'a" deyimini Arapça'da kavram olarak gemilerin imal edildiği yer anlamını taşımaktadır. Bu deyim daha sonra Araplar tarafından fethedilen İspanya'ya geçmiş ve "Arsenal", "Atarazana", "Darsana" şekilleriyle Avrupa'ya yayılmıştır. Fakat ne ilginçtir ki, bu deyim biraz değişerek tersâne şeklinde bu günkü Arapça ve Türkçe'ye geçmiş bulunmaktadır³¹³.

Ortaçağda Uman ülkesinde yer alan Siraf, özellikle Irak ile Hindistan arasında ticareti yapılan malların depolama merkezi durumundaydı ve burası aynı zamanda büyük ticaret gemilerinin yapıldığı mükemmel bir tersâneye sahipti. Burada imal edilen gemiler genellikle Batı Hindistan'dan ithal edilen tek ağacından yapılıyordu. Bununla birlikte Basra körfezi Güney Arabistan, Kızıldeniz gemileri ve hatta Mısır donanmasının bazı parçaları da bu ağaçtan yapılmaktaydı³¹⁴.

Eskiden beri tersâneler çoğunlukla deniz kıyılarına veya nehirlere veya hut gemilerin yapımında kullanılan tahta vs. gibi ham maddelerin bulun-

³¹⁰ Aynı eser, c. VII, s. 257.

³¹¹ Ahmed eş-Şâmî, *el-İlâkâtu't-Ticâriyye Beyne Düveli'l-Halic ve Büldâni'l-Şarki'l-Aksâ ve Eserü Zâlike fi Ba'di'l-Cevâni'l-Hadâriyye fi'l-Usûri'l-Vustâ*, el-Müerrihü'l-Arabi, Bağdat, 1980, S. 12, s. 92-94.

³¹² Aynı eser, s. 100.

³¹³ Aynı eser, s. 116.

³¹⁴ Mourice Lombard, s. 61.

duğu bölgelere yakın olan yerlere inşa edilirdi. Bütün bu özelliklere sahip olan Nil nehri, Mısır'da donanma ve ticaret gemilerinin imal edildiği merkez konumundaydı. Aynı zamanda bu nehir, gemi yapımında kullanılan ham maddelerin, sağında ve solunda yer alan tersânelere taşınmasında da büyük rol oynuyordu. İbn Memmâtî, Mısır'daki donanma divanına bağlı bulunan ve görevleri ağaçları ormanlardan alıp hükümet tersânelerine nakletmek olan bazı gemi çeşitlerine değinmektedir. Şüphesiz ki, Nil nehrinin kıyılarında ve ona bağlı kanallarda yolcuları taşımak için kullanılan gemiler de yapılıyordu³¹⁵.

Bizans Döneminde Mısır'da birisi Akdeniz, diğeri de Kızıldeniz donanmasına hizmet veren iki tersâne bulunuyordu. Bunlardan birincisi İskenderiyye şehrinde, sonuncusu da Kulzum'da³¹⁶ idi. İslam döneminde ise, bu tersânelerin sayısı sekize yükseldi: Bunlardan ikisi adı geçen iki şehirdeydi. Üçü Füstât'taydı ki, bunlardan da biri Ravza adasında, diğeri Füstât'ta, öbürü de Maks'de bulunuyordu. Son üç tersâne ise, sırasıyla Dimyat, Reşid ve Nil nehrinin doğu yakasında yer alan Salihkiye'deydi³¹⁷.

Araplar, Mısır ve Suriye'yi fethettikten sonra İskenderiyye ve Akka'daki tersâneleri daha iyi bir kapasite ile çalıştırmak istediler. Bu nedenle gemi yapımında kullanmak üzere büyük ağaç kaynağına sahip olan Küçük Asya ormanları ile ilgilenmeye başladılar. Bunun farkına varan Bizans, onların bu çabasını engellemek maksadıyla harekete geçti ve böylece iki taraf arasında H. 34 yılında "Zâtu's-Savâri" olarak adlandırılan deniz savaşı meydana geldi. Bizans'ın yenilgisiyle sonuçlanan bu savaştan sonra Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan bir yandan Trablus'u, diğer yandan da Ervâd, Kıbrıs³¹⁸ ve Rodos adalarını ele geçirmek için güçlü bir donanma inşa etmek maksadıyla çalışmalarına başladı. Bunu gerçekleştirmek için de o, Lübnan ormanlarından selvi ağaçlarını getirterek gemilerle İskenderiyye tersânesine gönderdi. Bu esnada Belazurî³¹⁹'nin belirttiği gibi Mısır'da sadece İskenderiyye tersânesi tam kapa-

³¹⁵ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 216-217; Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslamiyye*, Mısır, 1939, s. 250-251.

³¹⁶ Mısır'ın Kızıldeniz üzerindeki önemli bir liman şehriydi. Burası Mısır ve Suriye'den Hicaz ve Yemen'e gönderilen ticaret mallarının depolandığı bir yer olarak tanınmaktaydı. M. XIII. yüzyılda burası eski önemini kaybetmiş ve yerini Süveys adında bir kasaba almıştır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 440.

³¹⁷ Mourice Lombard, s. 35.

³¹⁸ Kıbrıs'ın fethi ile ilgili geniş bilgi için bkz. el-Belazurî, s. 218-226; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 1990, s. 91-95.

³¹⁹ el-Belazurî, s. 169.

siteyle gemi imal ediyordu. Akka tersânesi ise, fetihten beri çalışmıyordu. Bu nedenle Mısır-Suriye donanmasına ait gemiler adı geçen limanda yapılmaktaydı³²⁰.

el-Ya'kubî'nin bir haberine göre Muaviye, gemicilikten anlayan Fars kökenli bazı kimseleri, Cübeyl³²¹, Sayda ve Beyrut'a nakletmiştir³²². O, aynı zamanda Bizanslılar'ın H. 49 yılında bir saldırıları neticesinde, Basra'da yaşayan ve gemicilik sanatında tecrübeleri bulunan Zutt ve Seyâbice³²³ adındaki bazı toplulukların Suriye sahillerine nakledilmelerini emretmiştir³²⁴. Bu olaydan sonra Muaviye, Akka'daki tersâneyi iyileştirmek ve gemi yapımı için elverişli hale getirmek amacıyla çalışmalara başladı. Bunun için de o, sanatkâr ve marangozların toplanmasını istedi ve onları Akdeniz sahilindeki Suriye limanlarına yerleştirdi. Böylece Akka tersânesi Emevî halifesi Hişam b. Abdulmelik dönemine kadar gemi imal etmeye devam etti³²⁵. Hişam iktidara gelince, bu tersâneyi Sûr şehrine nakletti³²⁶ ve bu durum Abbasî halifesi el-Muktedir zamanına kadar devam etti. Sonra Akka tersânesi yeniden inşa edilerek eski haline getirildi³²⁷.

el-Ya'kubî, Sûr şehrindeki tersâne hakkında bilgi vererek, halifenin gemilerinin buradan Bizans sahillerine saldırılar düzenlediklerini ve çok güzel

³²⁰ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 18.

³²¹ Beyrut'un doğusunda sekiz fersah uzaklıkta yer alan meşhur bir şehir olup, Hz. Ömer zamanında Yezid b. Ebî Süfyan tarafından fethedilmiştir. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. II, s. 127.

³²² Bkz. el-Ya'kubî, *Kitab*, s. 327.

³²³ Bunların ilk vatani bugün Hindistan olarak bilinen Mekran ve Sind bölgeleri idi. İslamiyet'in ortaya çıkışından önce Mekran bölgesinden Serendîb bölgesine kadar uzanan topraklar Sasanî İmbaratorluğu sınırları içindeydi. İran ve Bahreyn bölgesinde yaşayan Zutt ve Seyâbice toplulukları, Hz. Ebu Bekir zamanında meydana gelen Ridde savaşları esnasında müslümanlara karşı olumsuz bir tavır takındırlarsa da yenilgiyle birlikte eski vatanları olan Mekran'a kaçmak zorunda kaldılar. Fakat onlar, Hz. Ömer döneminde gerçekleşen Ebu Musa el-Eşa'ri'nin çeşitli fetih faaliyetleri neticesinde İslam'ı kabul ederek Basra ve Kufe'ye yerleştiler ve müslümanların yanında Fars, Horasan, Sicistan, Kirman, Mekran ve Sind'in fethedilmesinde büyük hizmetlerde bulundular. Hz. Ali zamanında onların birçoğu devletin idarî bünyesinde özellikle de Polis teşkilâtında görev yapmaktaydılar. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara, 1991, Dipnot kısmı, s. 151.

³²⁴ el-Belazurî, s. 232.

³²⁵ Aynı eser, s. 169. Ayrıca bkz. Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 20.

³²⁶ el-Belazurî, Hişam'ın bu davranışının sebebini şöyle açıklamaktadır: "Ebu Mu'ayt oğullarından bir adamın Akka'da değirmenleri ve toprakları vardı. Hişam b. Abdulmelik, onun bunları kendisine satmasını istedi. Mal sahibi ise, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Hişam, tersâneyi Sûr'a nakletti ve orada hanlar ve topraklar edindi." Bkz. el-Belazurî, *Fütûh*, s. 169.

³²⁷ Yakut el-Hamavî, c. IV, s. 162.

olan, aynı zamanda da iyi korunan bu şehir halkının birçok etnik gruptan meydana geldiğini anlatır³²⁸.

Mısır'ın fethi esnasında Nil nehri üzerinde inşa edilen ilk tersâne Ravza tersânesidir. Önceleri buraya Cezîre tersânesi denilmekteydi. Sonra H. 490 (M. 1096) yılında vezîr Bedrû'l-Cemâli tarafından Mısır adasının kuzeyinde yaptırılan bostana nisbeten Ravza adını aldı. Bu tersâne Mısır'ın fethinden, Muhammed b. Toğc el-İhşîd'in burayı Füstât'taki Nil sahiline naklettiği güne kadar gemicilik endüstrisine hizmet verdi ve burada yüzlerce gemi imal edildi. Fatımîler zamanında burada özellikle Harârîk ve Şilindiyyât³²⁹ adındaki gemiler yapılmaktaydı³³⁰.

Ravza tersânesi Eyyübîler zamanında eski şöhretini kaybetti. Zira Füstât'taki tersâne daha aktif bir şekilde gemi imalini sürdürüyordu. Bu dönemde gemiler Suriye, Kuzey Afrika ve İspanya'dakinin aksine sahillerde değil, daha ziyade Mısır ve Kahire şehrinde yapılmıyordu³³¹.

Eyyübîler'den sonra Ravza adası ihmale uğradı ve bunun sonucunda buradaki kale ve tersâne harabe haline geldi. Memlüklü sultanı Baybars iktidara gelince, Ravza kalesini Mısır şehrine bağlayan köprüyü onardı ve buradaki tersâneyi de yeniden faaliyete geçirdi. Bu dönemde savaş ve ticaret gemileri bazen Ravza'da, bazen de Füstât (Mısır) tersânesinde imal ediliyordu³³². Memlükler, devletlerinin sonu ve Osmanlılar'ın ortaya çıkışına kadar Ravza tersânesine büyük ihtimam gösterdiler³³³.

M. 936 yılında Muhammed b. Toğc el-İhşîd tarafından Eski Mısır sahilinde inşa edilen Mısır (Füstât) veya diğer adıyla Amâir tersânesi, Fatımî, Eyyübî ve Memlükler döneminde de tam kapasite ile çalışmalarına devam etti. Bu tersânede özellikle Salahaddin-i Eyyübî zamanında mükemmel savaş gemileri yapılmıyordu. Hatta burası Kızıldeniz ve Nil nehrinde faaliyet gösteren gemiler yapmakla kalmayıp, Akdeniz donanmasının gemi ihtiyacını da büyük ölçüde karşılamaktaydı³³⁴.

³²⁸ Bkz. el-Ya'kubî, *Kitab*, s. 327.

³²⁹ İleride bu gemi çeşitleri hakkında geniş bilgi verilecektir.

³³⁰ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 217-218; Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, s. 251.

³³¹ Muhsin Muhammed Hüseyin, s. 340.

³³² el-Makrizî, *el-Hıtat*, c. II, s. 184.

³³³ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 218.

³³⁴ Aynı eser, s. 219-220.

Memlûkler de Mısır tersânesine büyük ihtimam gösterdiler. Bir habere göre Memlûklü sultanı Baybars, gemi yapımında kullanılan tahtaların insanlar tarafından satın alınmasını yasaklamış ve bu tersânede şûne adında 20 adet gemi inşa ettirmiştir. Hatta anlatılanlara göre, bu hükümdar Mısır tersânesindeki gemi yapım işlerini bizzat kendisi kontrol eder ve işçilerin çalışmalarını titizlikle takip ederdi³³⁵.

Fatımî halifesi el-Mu'iz lî-Dinillah (M. 922-975) tarafından yaptırılan Maks veya diğer adıyla el-Mukassam tersânesi de önemli bir yere sahipti. Adı geçen hükümdarın emriyle burada 600 gemi imal edildiğini Mısırlı tarihçi el-Müsebbihî (öl. H. 420)'den öğrenmekteyiz³³⁶. Bu tersâne daha sonra el-Aziz Billah tarafından yeniden inşa edilerek burada bazı ek binalar da yapıldı. Aynı zamanda bu hükümdar H. 386 yılında sözünü ettiğimiz tersanede muazzam bir donanma inşa ettirdi, fakat bu donanma tamamlandıktan sonra burası büyük bir yangın felaketi ile karşı karşıya kaldı ve birkaç gemi dışında hiç bir şey kurtarılmadı³³⁷. Bütün bu tersânelerin yanında Mısır'da Bulak³³⁸, el-Cezîretü'l-Vüsta (Cezîretü Erva)³³⁹ ve Kasr İbnu'l-Aynî³⁴⁰ adlarında üç tersâne daha vardı ve buralarda çok şahâne gemiler imal edilmekteydi.

Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerinden biri olan Tunus'ta H. 84 yılında Emevî valilerinden Musa b. Nusayr tarafından bir tersâne yaptırılmıştı. Verilen bilgilerden yerli halkın tepkisine rağmen inşa edilen bu tersâne aynı zamanda 12 mil genişliğinde bir donanma üssüne de sahipti. Musa b. Nusayr'ın aynı yıl içinde bu tersânede 100 adet gemi yaptırıldığını da öğreniyoruz³⁴¹. Ayrıca Kayrevan'dan bir konaklık mesafede yer alan Sûse şehrinde de bir tersâne vardı ve burada büyük gemiler yapılıyordu³⁴².

H. 305 yılında Fatımîler tarafından kurulan el-Mehdiyye, Akdeniz üzerinde önemli ve stratejik konuma sahip bir şehirdi. Buranın 30 gemiyi kapsayacak kadar geniş bir donanma üssü ve 100 gemiyi barındıracak kapasitede dağda inşa edilmiş bir tersânesi vardı. Buradaki tersânenin bir özelliği de

³³⁵ el-Makrizî, *Kitabu's-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Mısır, 1957, c. I/2, s. 601.

³³⁶ Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, s. 251.

³³⁷ Muhsin Muhammed Hüseyin, s. 340.

³³⁸ es-Suyûtî, c. II, s. 180.

³³⁹ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 224.

³⁴⁰ Aynı eser, s. 225.

³⁴¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Mısır, 1969, c. I/2, s. 69-70.

³⁴² Bkz. el-Ya'kubî, *Kitab*, s. 348.

gemi yapma kapasitesinin Tunus tersânesinden daha yüksek olmasıdır. Halife el-Mu'iz zamanında el-Mehdiyye tersânesi, Fatımî donanmasının ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelince, Sûse³⁴³ şehrinde ikinci bir tersâne daha inşa edilmiştir³⁴⁴.

Hammâd oğulları zamanında Bicâye şehrinde Savaş ve ticaret gemilerini imal eden tersâneyi de unutmamak gerekir. Buranın dağ ve vadilerindeki ormanlarda bol miktarda ağaç yetiştiği gibi, gemi yapımında kullanılan zift ve katran bulmak da mümkündür³⁴⁵.

H. 139 yılında Endülüs'te kurulan el-Meriyye şehri, büyük bir liman ve çok canlı bir ticaret ve sanayi merkezi olması hasebiyle geniş kapsamlı bir tersâneye sahipti³⁴⁶. Mağrip ülkesindeki Fatımîler'le Endülüs Emevîler'i arasında deniz savaşları başlayınca, M. 955 yılında Halife Abdurrahman b. Muhammed'in emriyle Meriyye tersânesinde büyük bir gemi inşa edildi³⁴⁷. Bunun dışında aynı halife tarafından yaptırılan bir tersâne de el-Hadra'da³⁴⁸ bulunmaktaydı. Fakat bu tersâne daha sonra fitne ve kargaşa döneminde isyancılar tarafından bir barınak olarak kullanılmaya başlandı³⁴⁹. Endülüs'te bir diğer tersâne de Stubal bölgesinde yer alan büyük tuzlaların yakınındaki Kasr Ebî Daniş'de bulunan Kurtuba halifelerinin tersânesi idi³⁵⁰.

Anadolu'ya gelince, Selçuklu sultanı Alaattin Keykubat I. Alanya'yı ele geçirdikten (1221) sonra Selçuklu sultanları kenti kışlık başkent, donanma üssü ve tersâne olarak kullandılar. Osmanlılar'ın ilk döneminde İzmit, Karamürsel ve Edincik'te küçük gemi yapım ve bakım yerleri vardı. İlk Osmanlı tersânesi Yıldırım Bayezit döneminde (1389-1402) Saruca Paşa'nın denetim

³⁴³ Kuzey Afrika'da yer alan küçük bir liman şehiri olup, Abdullah b. Zübeyr tarafından fethedilmiştir. Kayrevan şehrinden otuz altı mil uzaklıkta yer alan ve sekiz kapısı, birçok camileri, ribatları, taştan yapılmış mühkem bir suru ve muazzam bir tersanesi bulunan bu şehir, Ortaçağda gelişmiş dokuma endüstrisiyle de tanınıyordu. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. III, s. 320-321.

³⁴⁴ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 71-73

³⁴⁵ el-İdrisî, c. I, s. 260.

³⁴⁶ Mourice Lombard, s. 113.

³⁴⁷ İbnu'l-Esîr, c. VIII, s. 512-513.

³⁴⁸ Kuzey Afrika'da yer alan toprağı gayet verimli ve çok sayıda bostanı bulunan bir şehirdir. Aynı bölgedeki Milyâne şehrinden bir günlük uzaklıkta yer almaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. II, s. 431.

³⁴⁹ Bkz. el-Himyerî, s. 73.

³⁵⁰ Mourice Lombard, s. 133.

ve gözetiminde Gelibolu'da yapıldı³⁵¹. Fatih döneminde Gelibolu tersânesinin önemi daha da arttı. Fatih ayrıca İstanbul'u aldıktan (1453) sonra Haliç'te Aynalıkavak semtinde birkaç gözden oluşan ufak bir tersâne yaptırdı³⁵².

İslam dünyasının çeşitli bölgelerindeki tersânelerde imal edilen gemilerin sayıları da önemli bir konudur. Buna bir örnek olarak Fatmî halifesi el-Mu'iz zamanında Mısır tersânelerinde inşa edilen donamaya ait gemilerin sayısını vermemiz mümkündür. el-Makrizî ve el-Kalkaşandî'nin vermiş oldukları bilgilere göre, adı geçen hükümdarın zamanında Mısır donanması 600 gemiden oluşmaktaydı. Fakat bu sayı Fatmî devletinin sonuna doğru bir habere göre 185, diğer bir habere göre de 120'e düşmüştür³⁵³.

Tersânelerde gemi yapımını gerçekleştiren mühendis, marangoz, demirci, ziftçi, boyacı ve diğer sanatkâr ve işçilerin bilgi ve becerileri, imalâtın hacmi, kalitesi ve işçiliği yönünden önemlidir. Kudame b. Ca'fer'in *el-Harac ve Sinâ'atu'l-Kitâbe* adlı eserinde, donanma kumandanlığına gönderilen bir ahidnâmede şöyle denilmektedir:

*"Ona, kaliteli malzemelerin kullanılıp kullanılmadığını tesbit etmek maksadıyla imal edilen gemileri iyice kontrol etmesini, becerikli ustaları çalıştırmasını, ayrıca limanlarda demirleyen gemilerle ilgilenip, onları açık denizlerden kışlaklardaki kıyılara nakletmesini emretti... Yine ona, gemilerin kurallara uygun bir şekilde imal edilmesini, iyice yağlanmasını ve öylece tamamlanmasını, küreklerin kaliteli malzemedan yapılmasını, yelkenlerin ve tayfaların iyi seçilmesini, ayrıca gemilerin yapım işlerinde kullanılan tahta, demir, zift ve diğer maddelerin kalitesini ayırdedecek biçimde bakmasını emretti."*³⁵⁴.

Suriye'de, özellikle de Lübnan sahillerinde yer alan Sur, Sayda, Cübeyl ve Trablus şehirlerinde yaşayan insanların gemi yapımı ve işletmeciliğinde büyük birikim ve tecrübeleri vardı ve denizciliği de iyi biliyorlardı. Ayrıca İslam öncesi dönemde Yemen'den göç ederek Suriye'ye yerleşen Kuda'a³⁵⁵ ka-

³⁵¹ Komisyon, *Büyük*, c. XXII, s. 11448. Ayrıca bkz. Ali İhsan Gencer, T. D. V. İslam Ansilopedisi, *Bahriyye Maddesi*, İstanbul, 1991, c. IV, s. 502.

³⁵² Aynı eser, c. XXII, s. 11448; Aynı eser, c. IV, s. 502.

³⁵³ el-Makrizî, *el-Hıtat*, c. II, s. 193; el-Kalkaşandî, c. III, s. 519.

³⁵⁴ Kudame b. Ca'fer, s. 48-49.

³⁵⁵ Kuda'a b. Mâlik b. Amr b. Mürre b. Zeyd b. Mâlik b. Himyer soyundan gelen bir kabiledir ve kökü bir habere göre Kahtan'a, diğerine göre ise, Hz. Peygamber'in yirmi dokuzuncu dedesi Adnan'a dayanır. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, 1984, s. 358-359.

bilesi mensupları, ataları olan Sebe' ve Himyerliler'den kendilerine intikal eden gemi sanayii ile ilgili bilgi ve becerilere sahip idiler³⁵⁶.

M. 698 yılında Tunus, Emevî kumandanı Hassân tarafından fethedildikten sonra, büyük miktarda Mısırlı kıptü aileleri ile birlikte buraya yerleştirildi. Gemi yapımında uzman olan bazı kıptüler ise, devlet tarafından Tunus tersânesinde çalıştırıldılar. Daha önce yine bu tarihlerde Basra körfezinden bazı gemi ustaları Suriye sahillerine göç ettirilmişti³⁵⁷. Son olarak bazı Suriye, Mısır ve Afrikalı gemi ustaları İspanya'nın el-Meriyye liman şehrine taşındılar. Böylece gemi ustaları İslam dünyasının doğusundan batısına doğru hareket ederek beraberlerinde bu sanayii dalının tekniklerini götürdüler . Onlar bununla da kalmayıp, kendilerine has denizcilikle ilgili ıslahları da gittikleri yerlere naklettiler. Aslında bu zanaâtkârların çoğu köken itibariyle Arap olmayıp, fakat Arap kıyafetine bürünmüş Fars veya Rum kökenli insanlardan meydana geliyordu³⁵⁸.

Mısır tersânelerinde gemi yapımında geniş tecrübeye sahip marangoz, demirci vb. her meslekten sanatkâr bulunmaktaydı. Üstelik Mısır çok eskiden beri gemicilikte ün salmış bir ülke konumuna sahipti ve burada gemilerde meydana gelen gedikleri onarmada, gemilerin imalinde çivilerin veya iplerin kullanılmasında ve yine bunları zift ve katranla yağlayıp çeşitli renklerle boyamada uzmanlaşmış kıptü aileler vardı. Fetihden sonra Müslümanlar da Mısır, Suriye ve Mağrip'te inşa ettikleri tersânelerde Mısırlı kıptüleri çalıştırdılar³⁵⁹.

M. 1258 yılında Moğollar Bağdat şehri ile doğudaki İslam ülkelerini ele geçirince, buralardaki gemi ustaları da diğer zanaâtkârlarla birlikte Mısır'a göç etmek zorunda kaldılar. Bir habere göre, H. 730 (M. XIV. yüzyıl) yılında Mısır'da bulunan Bağdatlı Marangozlar Memlük sultanı Muhammed b. Kalavun için işçilik yönünden çok mükemmel "eş-Şebbâre" adında bir gemi yaptılar. Fakat sultan bu gemiye bindikten sonra "harrâka" olarak tanınan bir gemiyi tercih etti ve birinciyi bir daha kullanmadı³⁶⁰.

İslam dünyasının bu çok sayıdaki tersânelerinde çalışan çeşitli mesleklerle mensup usta ve işçilerin sosyal ve ekonomik durumları ve çalışma şart-

³⁵⁶ el-Mesudî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Beyrut, (Trz.), s. 186.

³⁵⁷ Mourice Lombard, s. 94.

³⁵⁸ Aynı eser, s. 94.

³⁵⁹ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 226.

³⁶⁰ Aynı eser, s. 226.

ları hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Fakat araştırma sahamızın biraz dışında kalan bir dönemde meydana gelen bir olaydan bu sanayiî dalında çalışanların bazı sıkıntılar içinde olduklarını tesbit edebiliyoruz. Bir habere göre, H. 928 (M. 1521) yılında Mısır'ın Ravza tersânesinde çalışan bir grup marangoz ve işçi, başları üzerinde mushaflar olduğu halde, Emiru'l-Umera'ya giderek "*Allah, Sultan Süleyman'ı muzaffer kılsın*" şeklinde bağırmaya başladılar. Emiru'l-Umera, önce onların Ezher camiisinden olduklarını zannetti. Fakat daha sonra Emiru'l-Umera'nın, Ravza tersânesinde onardığı gemiler üzerine memur olarak atadığı kişiden şikayet etmek için gelen marangoz ve işçiler oldukları anlaşıldı. Bu zanaâtkârların ses ve yaygaraları artınca da bu idareci yanındaki yeniçerilerden onları dağıtmalarını istedi ve böylece oradan uzaklaştırıldılar³⁶¹.

İslam dünyasında gemi yapımında kullanılan malzemelerin de önemi büyüktü. Irak'ta tahta çok az bulunuyordu, öyle ki, Dicle ve Fırat nehirlerinde çalıştırılan gemiler daha ziyade Kerkük dolaylarından getirilen zift maddesiyle yağlanmış sarı hasırdan yapılıyordu. Bu sebepten dolayı daha önce de belirttiğimiz gibi, tahtalar genellikle Suriye ve Ermenistan'dan ithal ediliyordu. Aynı zamanda Hint meşesi Hindistan'ın Malabar limanından Basra körfezi ve Kızıldeniz sahillerinde yer alan şehirlere getiriliyordu³⁶². Kuzey Afrika sahillerinde bulunan Sekikde (Rusicada) ve Bicâye tersâneleri ise, ihtiyacı olan tahta, demir ve mum gibi malzemeleri gemiler vasıtasıyla Afrika'dan temin ediyorlardı³⁶³. Gemileri yağlamada kullanılan katran Libya'dan getirilmekteydi. Ayrıca gemilerde kullanılan ipler Mısır'da bol miktarda bulunan ve daha öncede bahsi geçen "baks" (şimşir ağacı) adındaki bitkiden imal ediliyordu³⁶⁴.

Gemilerin yapımında ana malzeme olarak yer alan tahtalara gelince, bunların en pahalısı Mısır'ın Ansana (Antinoe) şehrinde yetişen "lebeh" (akasya) ağacından elde edilmekteydi. Bu tahtanın bir parçası 50 dinara satılıyordu. Aynı zamanda bu tahtanın, birini diğeriyle bağlayıp bir yıl suda bekletildiğinde tek parça haline gelme özelliği vardı³⁶⁵.

³⁶¹ Bkz. Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 218-219.

³⁶² Mourice Lombard, s. 165-166.

³⁶³ Aynı eser, s. 166.

³⁶⁴ İbnu'l-Fakih, *Muhtasarı Kitabi'l-Buldan*, Leiden, 1302, s. 66; el-Kazvinî, s. 266.

³⁶⁵ Bkz. Yakut el-Hamavî, c. I, s. 315.

H. IV (M. X.) yüzyılda Mısır, gemi yapımında kullanılan tahtaların bir kısmını Venedik'ten satın alıyordu. Fakat daha sonra Bizans İmparatoru bu ülkeye baskı yaparak Araplara tahta ihracını durdurmasını ve ancak gemi yapımına elverişli olmayan ve uzunluğu bir buçuk, eni ise, yarım metreyi geçmeyen tahtaların gönderilmesini istedi³⁶⁶. Bu ambargo, bir süre sonra Mısır'da tahta kıtlığına sebep oldu. Sonuçta Vezir İsa b. Nasturos yeni bir donanma inşa etmek için, her yerden tahta toplamak zorunda kaldı. Hatta bir habere göre, o, Mısır şehrindeki polis karakolunun yakınında yer alan darp-hane ile güvercin pazarında bulunan hastahanenin tavanlarındaki direkleri söktü ve sonunda bir donanma meydana getirdi³⁶⁷.

Fatımîler, gemilerin yapımında kullanılan tahtaların kaynağı durumundaki ormanlara önem veriyorlardı. Palamut ağaçlarına ait ormanlar Behnesa, Safrişeyn, Üşmüneyn, Asiüt, İhmim ve Kûs şehirlerinde bulunuyordu. Devlet bu ormanları korumak için bekçiler tayin etmişti ve buradan getirilen ağaçlar donanmanın yapımında kullanılıyordu. Bu sebeple akasya ağaçları çok yüksek fiyata satılırdı ve bazen bir ağaç 100 dinara kadar yükselirdi³⁶⁸. Aynı zamanda devlet gemilerin yapımında kullanılmayan ve daha ziyade yakıt olarak kullanılan ağaçları kesmeleri mukabilinde bölge sâkinlerinden orman vergisi adı altında bir miktar para topluyordu³⁶⁹.

Palamut ağaçlarının kesilmesi ve gemi yapımında kullanılmak maksadıyla sahillere taşınması her yılın Mayıs ayında gerçekleşiyordu. Buna rağmen yerli tahta üretimi Fatimî donanmasının bu önemli malzemeye olan ihtiyacını karşılamamaktaydı. Bu sebeple de devlet zaman zaman gemi yapımında kullanılmak üzere, Mağrib ve Sicilya adasından tahta ithal ederdi. Ayrıca gemilerde kullanılan ipler yine Sicilya adasında yetişen ve papirüse benzeyen "berbîr" adındaki bitkiden yapılmaktaydı³⁷⁰.

Delta'nın güneyinde Mısır ve Kahire'nin kasabalarından olan el-Matarıyye³⁷¹ ve civarında 100.000 dinar değerinde akasya ağaçları vardı. Ayrıca Kalyûb ve yakınlarında yer alan Nây ve Tannan'da çok zengin akasya orman-

³⁶⁶ Adem Metz, c. II, s. 429; Mourice Lombard, s. 36.

³⁶⁷ Aynı eser, c. II, s. 429-430.

³⁶⁸ el-Makrizî, *el-Hitât*, c. I, s. 110, c. II, s. 194.

³⁶⁹ Aynı eser, c. I, s. 110-111.

³⁷⁰ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 94.

³⁷¹ Hristiyanlarca kutsal olan belesân yağının çıkarıldığı belesân ağacının yetiştiği bir köydür. Bugün hala Kahire'deki bir mahalle aynı ismi taşımaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. V, s. 174.

ları bulunmaktaydı. Cize bölgesi de aynı ağaç zenginliğine sahipti³⁷². Ne yazık ki, Eyyübî devletinin sonlarına doğru bu ormanlar ihmale uğradı ve akasya ağaçları azalmaya başladı. M. XIII. yüzyılın son çeyreğinde önce Tannan, Nây, Kalyûb ve Cize'deki Delta ormanları tamamen tükendi. Arkasından M. XIV. yüzyılın son çeyreğinde de Sa'id oramnları kaybolarak tarlalara dönüştü³⁷³. Fakat buna rağmen Eyyübîler döneminde hala Sina yarımadası ve Süveys çevresinde akasya ağaçları vardı. Hatta Salahaddin-i Eyyübî gemi yapımındaki önemi bakımından bu ağaçlarla özel bir şekilde ilgileniyordu. Müslümanlarla haçlılar arasındaki kara ve deniz savaşları şiddetlenince, buradaki ağaçların tanesi 100 dinara yükseldi. Memlûkler döneminde ise akasya ağaçlarından elde edilen keresteler düzenli bir şekilde Süveys'den Kahire'ye taşınmaktaydı ve burası özel bir iktisadî konuma sahipti³⁷⁴.

Katır çiçeği ağacı da Mısır donanmasının yapımında kullanılan önemli malzemelerden biriydi. Makrizî'nin bir haberine göre, Nil nehri kıyısında yer alan Ravza adasında kırkın üzerinde cemîz ağacı bulunmaktaydı. Fakat bunların tümü Memlûklü sultanı Baybars zamanında kesilerek, Kıbrıs adası'na gönderilen gemilerin yerine yeni gemiler yapmak maksadıyla kullanıldı³⁷⁵.

Salahaddin-i Eyyübî, donanmasını inşa ederken, Mısır'da bulunan yerli tahtaları kullandı. Ayrıca o, çam ve servi ağaçlarını da Lübnan'dan getiriyordu. Gemi yapımında kullanılan diğer malzemelerden biri olan demir ise, Beyrut'taki demir madeninden çıkarılarak Mısır'a taşınmaktaydı. Bu hükümdar, aynı zamanda İtalya ile anlaşma yaparak oradan demir, tahta ve mum ithal ediyordu. Bu dönemde İskenderiyye şehrinde devlet ticarethânesi adı altında, dışarıdan ithal edilen ve ordu ile donanmanın ihtiyaçları arasında yer alan tahta, demir ve yünlü kumaşlar gibi eşya ve malzemeleri temin eden bir divan bulunuyordu. Bu divan, adı geçen malzemeleri tacirlerden toplanan beştebir vergisiyle satın almaktaydı³⁷⁶.

Moğollar'ın hâkimiyetindeki Çin'de imal edilen gemilerin yelkenleri bambu ağacından yapılır ve bunlar hasır gibi dokunurdu. Sonra gemiciler bu yelkenleri rüzgârın yönüne göre ayarlarlar ve gemi hareket edince de

³⁷² Aynı eser, s. 209.

³⁷³ el-Makrizî, *el-Hitat*, c. I, s. 111.

³⁷⁴ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 211.

³⁷⁵ el-Makrizî, *el-Hitat*, c. II, s. 185.

³⁷⁶ Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 273.

kendi haline bırakırlardı. Bu gemiler sadece "Çin'in Çin'i" olarak da adlandırılan Çin Klan'da imal edilirdi³⁷⁷. Bu gemilerin imal şekli ise, şöyle idi: Gemi ustaları duvar şeklinde iki muazzam tahta hazırlarlardı. Sonra bunları eni ve uzunluğu yönünde, boyları üç kulaç kadar olan çivilerle tutturulmuş çok büyük bir tahta ile birleştirirlerdi. Duvar şeklindeki iki tahta, üçüncü tahta ile pekiştirilince, o iki tahtanın üst kısımlarına alt katun halılarını sererlerdi ve gemiyi denize bırakarak yapımını tamamlarlardı. Böylece yandaki ve ortadaki tahtalar suya değer vaziyette olurdu. Sonra gemi personeli bu alt kata inerek orada yıkanma ve saire ihtiyaçlarını giderirlerdi. Aynı zamanda alt katun iki yanında gemide kullanılan kürekler yer alırdı. Gemiciler tarafından ayakta çekilen bu kürekler çok büyük olur ve her birini 10 veya 15 kişi kullanırdı³⁷⁸.

Hindistan'da imal edilen gemilerin tahtası iki kattan meydana gelirdi, yani gemi tahtasının üzerine ikinci bir kat tahta daha kaplanırdı. Gemi tahtaları içten ve dıştan üstü�üyle kalafatlanır ve demir çivilerle pekiştirilirdi. Kalafatlama işlemi sırasında bu ülkede bulunmadığı için, zift yerine sönmemiş kirecin ve ufak ufak doğranmış üstüpünün belirli bir ağaçtan çıkarılan bir yağla karıştırılmasıyla elde edilen, aynı zamanda uzun süre yapışkan ve koyu bir durumda kalan, tahtaları su sızdırmaz duruma getirmek için ziftten daha elverişli olan bir macun kullanılırdı³⁷⁹.

Bir yıl ya da daha uzun bir süre yolculuk yaptığı için aşınan ve onarılması gereken bir geminin eski tahtası üzerine yeniden bir kat tahta kaplanırdı. Bu ise, üçüncü kat demekti, böylece kalafatlama işlemi daha önceki katlarda olduğu gibi yinelenmiş olurdu. Geminin bir süre sonra yeni baştan onarılması gerekirse, son katun üzerine bir kat daha kaplanırdı. Bir gemi en çok altı kez onarımdan geçer, bundan sonrasıya gemi işe yaramaz duruma gelmiş sayılır ve bir daha denize indirilmezdi³⁸⁰.

Ortaçağda Serendib halkı küçük adalarda bol miktarda Hindistan cevizi ağacı yetiştirirlerdi. Bazan Uman ve Yemenliler bu adalara gelir ve bu ağaçları keser, ondan elde edilen tahtalardan gemiler, liflerinden de ipler yaparlardı. Hatta bu ağacın tahtalarından yelkenler de yapılırdı. Sonra onlar bu

³⁷⁷ İbn Batuta, c. II, s. 116.

³⁷⁸ Aynı eser, c. II, s. 116.

³⁷⁹ Marco Polo, *Geziler Kitabı*, (Çev: Ömer Güngören), İstanbul, 1985.

³⁸⁰ Aynı eser, s. 164-165.

gemileri memleketlerine götürerek orada denizcilikle uğraşan insanlara sattarlardı³⁸¹.

Basra körfezinde dolaşan gemiler genellikle Hindistan cevizi ağacının liflerinden yapılırdı. Bu bölgede ilk defa zift ve çivi kullanılarak gemiler yaptırılan Irak valisi el-Haccâc b. Yusuf es-Sakâfî (H. 75-95) dir³⁸². Bu vali uzun müddet ihmal edilen Emevî donanmasını yeniden düzene koyarak genişletmiş ve Hindistan'ı ele geçirmek maksadıyla harekete geçirmiştir. Bunu gerçekleştirmek için de Suriye'den birçok gemi ustasını, buradaki tersânelere nakletmiştir. el-Haccâc'ın bu çalışmaları sonucunda bölgedeki diğer tersânelerde çalışan usta ve sanatkârlar onlardan (Suriyeliler'den) bu çeşit gemilerin yapım tekniğini öğrenmişler ve kendi gemilerini de o şekilde imal etmeye başlamışlardır³⁸³. Fakat kaynaklarımızdaki bazı bilgilerden, Basra körfezi ve Hint okyanusunda çivi ve zift maddeleri kullanılarak yapılan gemilerden ziyade Hindistan cevizi ağacının liflerinden imal edilen gemilerin daha fazla rağbet gördüğünü müşahede ediyoruz³⁸⁴. Nitekim, Marco Polo bu konuda şöyle diyor:

*"Hürmüz'de yapılan deniz taşıtları oldukça çürüktür ve bu yüzden de sakıncalıdır. Bunun böyle olmasının başlıca nedeni, kullanılan tahta çok sert olduğu ve kolayca çatladığı için yapım sırasında çivi kullanılmamasıdır. Tahtaların uçları bu nedenle demir matkapla delinir. Sonra tahta çiviler ve kısıklar buralara sokuşturulur. Hindistan cevizi³⁸⁵ kabuğunun liflerinden yapılan bir tür bağ ile bu tahtalar birbirine bağlanır. Geminin iç yüzeyini sağlamlaştırmak için, ziftlemek yerine balık yağından elde ettikleri bir yağdan sürerler. Bu deniz taşıtlarının yalnız bir direği, bir dümeni, bir de güvertesi vardır..."*³⁸⁶.

³⁸¹ Bkz. el-İdrisî, c. I, s. 75. Hindistan cevizi ağacı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bâbur, c. III, s. 465-466.

³⁸² el-Cahız, c. I/2, s. 643.

³⁸³ Ahmed Salih el-Ali, s. 246.

³⁸⁴ Bkz. İbn Hurdazbih, s. 153; el-Makrizî, *el-Hitât*, c. I, s. 203.

³⁸⁵ Marco Polo, Hindistan cevizi ağacının liflerinden elde edilen iplerin imalini şöyle anlatmaktadır: *"Bu cevizler çok büyüktür ve kabukları at kılına benzer liflerle örtülüdür. Ceviz kabukları suya atılarak burada bekleülür ve kabuğun üzerindeki lifleri kabuğa bağlayan ince yerler çürüyünce, lifler çözülür bundan da tahtaları biüşürmekte kullandıkları bağları yaparlar."* Bkz. Marco Polo, s. 34.

³⁸⁶ Aynı eser, s. 34. Ayrıca bkz. Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, (Çev: Ahmet Fidan-Hasan Menteş), c. I, s. 184.

Ortaçağda Kızıldeniz'de kullanılan gemiler daha ziyade Kulzum şehrinde imal edilirdi. Bu gemiler şöyle yapılırdı: Geminin alt kısmını oluşturan tahta genişlemesine yere yatırılır ve simetrik hale gelene kadar diğer tahtalar onun üzerine konulurdu. Sonra bu tahtalar, köprücükler vasıtasıyla kuru ot ve halatlarla birbirine bağlanırdı. Bu da tamamlanınca, gemi balık yağı ve çam ağacı kırıntularından meydana gelen bir yağla yağlanırdı. Bu şekilde yapılan gemilerin bir özelliği de alt kısımlarının ince, fakat çok geniş olmasıdır. Bu ise, bol miktarda hurma taşınmasını kolaylaştırdığı gibi, geminin alt kısmının aşırı bir şekilde deniz suyuna batmasını önlemekteydi³⁸⁷.

Nasır-ı Hüsrev'in bildirdiğine göre, Mısır'ın Sâlihiyye şehrinde birçok gemi yapılmaktaydı ve bunların her birine iki yüz eşek yükü eşya yüklüyorlardı³⁸⁸.

Ortaçağda Endülüs'ün Turtuşa kentinde çam ağacından gemiler yapılıyordu ve yine bu ağaçtan gemilerde kullanılan yelken direği ve kürek imal ediliyordu³⁸⁹. Bu ülkede yer alan Kalsa şehrinde de bol miktarda çam ağacı yetişiyordu ve buradaki ormanlardan kesilen ağaçlar önce nehir yoluyla Şakkar adası'na, oradan da Kalyire kalesine gönderilirdi. Sonra burada ağaçlar denize dökülür ve gemilerle Dâniyye şehrine götürülerek bunlardan büyük ve küçük gemiler imal edilirdi. Geniş olanları ise, Belensiyye şehrine gönderilerek evlerin tavanlarını yapmada kullanılıyordu³⁹⁰.

İbn Cübeyr bir haberinde, Kızıldeniz bölgesinde imal edilen gemilerin balık yağı veya başka yağlarla yağlanmasının sebebini belirtirken, bunların, bu denizde bol miktarda bulunan kayalıklara çarpıp tahrip olmasını önlemek için tahtaların yumuşamasını sağlamak maksadıyla yapıldığını ileri sürmektedir³⁹¹.

Tarihçiler, Basra körfezi, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz'de çalıştırılan gemilerin demir çiviler yerine Hindistan cevizi ağacının liflerinden yapılan iplerle imal edilmesinin sebepleri hususunda çelişkili haberler nakletmektedirler. Onlardan bazıları Kızıldeniz'de yer alan dağların su altındaki kısımlarında mıknaş kayalar bulunduğunu ve demir çivilerle yapılan gemileri de-

³⁸⁷ el-İdrisi, c. I, s. 348-349.

³⁸⁸ Nasır-ı Hüsrev, s. 62-63.

³⁸⁹ Bkz. el-Himyerî, s. 124; el-İdrisi, c. II, s. 555.

³⁹⁰ Aynı eser, c. II, s. 560.

³⁹¹ Bkz. İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Bağdat, 1937, s. 37.

nizin dibine doğru çektiğini ileri sürmektedirler³⁹². Şüphesiz ki, bu iddia doğru değildir. Zira demir çivilerle imal edilmiş birçok gemi bu denizlerde hiç bir tahribata uğramadan yol almaktadır³⁹³.

Diğerleri ise, gemilerin yapımında Hindistan cevizi ağacının liflerinden yapılan iplerin kullanılmasını, demir çivilerin elverişli olmadığına ve bu denizin suyunun demiri olumsuz yönde etkilemesi sonucunda bu çivilerin zamanla incelerek zayıflamasına bağlarlar³⁹⁴. Oysa bu görüş de dayanaktan yoksundur. Çünkü, Akdeniz sularındaki tuz oranı ile Kızıldeniz sularındaki tuz oranı arasında çok az bir miktar dışında büyük bir fark görülmemektedir. Belki de bu durumun gerçek sebebi, iplerle yapılan gemilerin mercan kayalıklarına çarptıklarında çivilerle imal edilen gemilerden daha az tahribat görmeleri ve bu denizlerde yer alan dağlık bölgelerde daha da rahat hareket etmeleri idi. Aynı zamanda Kızıldeniz ve Hint Okyanusu bölgelerinde demir çivileri imal etmek veya onları diğer ülkelerden ithal yoluyla getirtmek çok büyük harcamalar gerektirmekteydi. Oysa gemi yapımında kullanılan Hindistan cevizi ağacının lifleri, balık yağı ve diğer malzemeler bol miktarda bu bölgelerde bulunuyordu ve bunları çok ucuza mal etmek de mümkündü³⁹⁵. Belki de demir çiviler gemilerin iki yanındaki dış tahtaların kırılıp parçalanmasına sebep oluyordu. Zira o dönemde dünya henüz vidayı (schranbennasel) keşfetmemişti. Gemi yapımında uygulanan bu üsul, XVI. yüzyılın sonuna kadar devam etti. Bu yüzyılın sonunda Ralf Fitsh, diğer üç İngiliz arkadaşıyla birlikte Körfez bölgesini ziyaret ettiler. Fitsh, Hürmüz'den Hindistan'a yapmış olduğu gezisini ve bindiği gemiyi şöyle anlatmaktadır:

*"Buradan (Hürmüz) tahtaları Hindistan cevizi ağacının liflerinden yapılmış iplerle bağlanarak imal edilmiş bir gemi ile hareket ettim. Bu sebepten dolayı da geminin içine bol miktarda su giriyordu."*³⁹⁶.

İslam dünyasının çeşitli bölgelerindeki tersânelerde imal edilen gemilerin isim ve modellerine gelince, bunları şöyle sıralamak mümkündür: hat-

³⁹² Adem Metz, c. II, s.428; Ahmed eş-Şâmî, s. 101.

³⁹³ Abdulaziz Sâlim- Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 258.

³⁹⁴ Bkz. el-Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'adini'l-Cevher*, (Thk. Kasım eş-Şemmâî er-Rifâ'i), Beyrut, 1989, c. I, s. 157.

³⁹⁵ Ahmed eş-Şâmî, s. 101.

³⁹⁶ Aynı eser, s. 101-102.

tiyye³⁹⁷, cülâb³⁹⁸, cûdî³⁹⁹, zûme, senbûk⁴⁰⁰, cenûk, zev, kekem⁴⁰¹, câkir⁴⁰², ukeyrî⁴⁰³, muşâ'iyât⁴⁰⁴, bağle⁴⁰⁵, buzî⁴⁰⁶, bûm⁴⁰⁷, sümeyriyyât⁴⁰⁸, şû'î⁴⁰⁹, kar-kûr⁴¹⁰, belem⁴¹¹, zavrak⁴¹², tayyârat, hadîdiyyât⁴¹³, zebâzib⁴¹⁴, düveynec, san-bûk, celbût, cihazî, mâşuvve, bakkâre, ğonce⁴¹⁵.

³⁹⁷ Bu gemiler Hürmüz boğazında yer alan Übülle liman şehrinde yapılıyordu ve buradan Çin'e yolcu taşımaktaydı. Bkz. el-Ya'kubî, *Kitab*, s. 360.

³⁹⁸ Tekili celbe'dir. Kızıldeniz ve Hint okyanusunda yolcu taşıyan bu gemilerin tahtaları ve ipleri Hindistan ve Yemen'den getiriliyordu. Ayrıca bunların yelkenleri sedir ağacının yapraklarından yapılıyordu. Bkz. İbn Cübeyr, s. 37.

³⁹⁹ Çok büyük olan bu gemi Suriye'nin Hayfa limanında imal ediliyordu. Bkz. Nasır-Hüsrev, s. 29.

⁴⁰⁰ Bu iki gemi, Kızıldeniz ve Hint okyanusunda yolcu taşımaktaydı. Bkz. Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 255.

⁴⁰¹ Büyük, Orta ve Küçük hacimli bu gemiler, Çin'de imal ediliyordu ve her biri dört kattan oluşmaktaydı. Ayrıca her geminin içinde evler, müstakil yerler ve tüccar kamaraları vardı. Gemide çalışanlar ailelerini de yanlarında götürürlerdi ve tahtadan yapılmış havuzlarda sebze ve zencefil yetiştirirlerdi. Bkz. İbn Batuta, c. II, s. 116-117.

⁴⁰² Yüz kadar adam ve yetmiş kadar at taşıyabilen bu gemi, Hint okyanusunda çalıştırılmaktaydı. Bkz. Aynı eser, c. II, s. 108.

⁴⁰³ Ğurâb adındaki gemiye benzeyen, fakat ondan biraz daha geniş olan bu gemide 60 kadar kürekçi bulunurdu. Bkz. Aynı eser, c. II, s. 108.

⁴⁰⁴ Hint okyanusunda çalıştırılan bu gemilerin uzunluğu 60 kulaç idi. Tek parçadan oluşan bu deniz taşıtları mükemmel bir işçiliğe ve 150 kadar insan taşıma kapasitesine sahipti. Bkz. el-İdrisî, c. I, s. 72.

⁴⁰⁵ Basra Körfezinde kullanılan gemilerin en büyüklerinden olan bu deniz taşıtlarının taşıma kapasitesi 2000 çuval idi. Bkz. Ahmed eş-Şamî, s. 102.

⁴⁰⁶ Bu gemi, yalnız yolcu taşımada kullanılıyordu ve genellikle Dicle nehrinde çalıştırılmaktaydı. Bkz. Ali Mazaherî, s. 353.

⁴⁰⁷ Basra körfezinde ticaret mallarını taşımada kullanılan bu gemi, 1200 çuval hurma taşıyabiliyordu. Bkz. Ahmed eş-Şamî, s. 101.

⁴⁰⁸ Genişliği 16 ile 20 kulaç olan bu gemiler, Bağdat'ta Dicle nehrinde İnsan ve zirai ürünleri taşımada kullanılıyordu. Bir habere göre, H. IV. (M. X.) yüzyılda bu şehirde 30.000 kadar gemi çalışıyordu ve bu gemiler sahiblerine günde 90.000 dirhem gelir sağlamaktaydı. Bkz. Adem Metz, c. II, s. 397.

⁴⁰⁹ Yük taşıma ve kullanım bakımından Bûm adındaki gemiye benzemektedir. Bkz. Ahmed eş-Şamî, s. 101.

⁴¹⁰ el-Makrizî, *el-Hıtat*, c. I, 370. Bu gemiler, on metre uzunluğunda olup, Ermenistan'dan gelen inşaat tahtası ve Suriye'den gelen zeytin yağı gibi maddeleri taşıyorlardı. Bkz. Ali Mazaherî, s. 258.

⁴¹¹ Bu gemi, Şattu'l-Arab'dan Körfez ülkelerine tahta ve sebze taşımada kullanılmaktaydı. Bkz. Ahmed eş-Şamî, s. 101.

⁴¹² el-Makrizî, *el-Hıtat*, c. I, s. 370. Bu gemi, 1.000 kişilik bir kapasiteye sahipti ve Musul ile Bağdat arasında hacıları taşımada kullanılıyordu. Bkz. Ali Mazaherî, s. 358.

⁴¹³ Bu gemiler, H. IV. yüzyılda zengin ve büyük işadamları tarafından kullanılıyordu. Bkz. Adem Metz, c. II, s. 394.

⁴¹⁴ Bu gemiler, Bağdat'ta halifeye tahsis edilmişti. Bkz. Ahmed eş-Şamî, s. 103; Aynı eser, c. II, s. 398.

⁴¹⁵ Bkz. Ahmed eş-Şamî, s. 103.

Mısır'daki tersânelerde ise, ticaret ve savaş gemisi olmak üzere, iki çeşit gemi imal ediliyordu. Ticaret gemileri ya zirâî ürün, odun ve diğer eşyaları Nil yoluyla kuzeye ve güneye doğru taşımada kullanmak veya Fatımî halifelerinin eğlence merasimlerini idare etmek veyahut Kızıldeniz üzerinde yer alan Ayzab ve Cidde arasında hacıları taşımak için imal edilmekteydi⁴¹⁶. Bu ticaret ve savaş gemileri Fatımîler zamanında Cezîre tersânesinde yapılıyordu. Sonra vezir el-Me'mun el-Betâihî bu uygulamaya son verdi. Böylece Zirâî ürün ve odun taşımada kullanılan ticaret gemileri sadece Mısır tersânesinde yapılmaya başlandı. Oysa Cezîre, Maks, İskenderiyye ve Dimyat tersâneleri savaş gemilerini yapmaya devam ettiler⁴¹⁷.

Ortaçağda Mısır tersânelerinde yapılan ticaret ve savaş gemilerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Allâbiyyât, hamâim, aşşâriyyât⁴¹⁸, senâbik⁴¹⁹, harârîk⁴²⁰, dermûne⁴²¹, merkebe⁴²², şehtûr⁴²³, sefin⁴²⁴, hudârî⁴²⁵, mismârî⁴²⁶,

⁴¹⁶ el-Makrizî, *el-Hitat*, c. I, s. 482.

⁴¹⁷ Aynı eser, c. I, s. 482-483.

⁴¹⁸ el-Makrizî, *el-Hitat*, c. I, s. 370. Bu gemilerin küçüklüklerine "el-Letâif", büyüklüklerine de "es-Semâviyyât" denilmekteydi. Memlûkler zamanında halifeler için tahsis edilen ve bazan da "ed-Devâmîs" olarak adlandırılan bu gemilerin sayısı elliye buluyordu. Bunlardan adları ez-Zehbî, el-Fizzî, el-Ahmar, el-Asfar, el-Laziverdi ve es-Sıkillî olarak geçen altı tanesi renkli Dabîk örtüleri ile örtülür ve baş ve son kısımları çeşitli kolye ve gerdanlıklarla süslenirdi. Bkz. Aynı eser, c. II, s. 478.

⁴¹⁹ Bu gemiler, Tulun oğlu Ahmed zamanında Cezîre tersânesinde imal ediliyordu ve dördü de (Allâbiyyât, Hamâim, Aşşâriyyât, Senâbik) Nil nehrinde kullanılmaktaydı. Bkz. Aynı eser, c. II, s. 180.

⁴²⁰ Tekili Harrâka olan bu gemiler, Nil, Dicle ve Şattu'l-Arab bölgesinde eğlence ve taşıma işlerinde kullanılıyordu. Örneğin Abbâsî halifesi el-Emîn'in Bağdat'ta Dicle nehrinde kullanılan ve Aslan, kartal, yılan, fil ve at şeklinde imal edilmiş harrâka adında beş gemisi vardı. Bkz. et-Taberî, c. VII, s. 102; İbnu'l-Esir, c. VI, s. 296.

⁴²¹ el-Marizî, *el-Hitat*, c. I, s. 370. Bu deniz taşıtı, Nil nehrinin taşması esnasında halifelerin arazilerinden ürünleri taşımada kullanılıyordu. Bkz. Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, 248-249.

⁴²² Bu gemi, Mısır topraklarında yer alan şehirler arasında yolcu ve tacirlerin mallarını taşımada kullanılmaktaydı. Bkz. Aynı eser, s. 248-249.

⁴²³ Bu nehir taşıtı, Nil'in taşması esnasında insanların bir kıydan diğerine geçmeleri için kullanılıyordu ve bu gemi olmadan köylülerin köylerine varması mümkün değildi. Bkz. Aynı eser, s. 248-249.

⁴²⁴ el-Makrizî, *el-Hitat*, c. I, s. 370.

⁴²⁵ Aynı eser, c. I, s. 370.

⁴²⁶ Aynı eser, c. I, s. 370.

tüsterâvî⁴²⁷, lekke⁴²⁸, ma'diyye⁴²⁹, selûr⁴³⁰, şevânî⁴³¹, harârîk⁴³², hirâbî⁴³³, tar-ide⁴³⁴, şelendiyât (Chelandium)⁴³⁵, müsattahât⁴³⁶, batsa⁴³⁷, ğġtanî, aczî⁴³⁸, berkûs (berkûş)⁴³⁹, nevâşî, fettâş⁴⁴⁰.

Ortaçağda Kağıt Endüstrisi

Kağıt endüstrisine gelince, Eskiçağda İnsanlar yazı için iki madde kullanıyorlardı, bunların birisi Mısır papirüsü⁴⁴¹, diğeri ise, rak (İnce ve yumuşak deri) idi⁴⁴². Biriyle olduğu gibi, diğeriyle de "kitap" adı verilen ve bir şeritle bağlanan rulolar yapılırdı. Bundan ötürü ilkçağlarda ciltcilik sanatı da bilinmezdi. Bunun tersine, çok önceden kâğıdı bilen Çinliler, daha kâğıt de-

⁴²⁷ Aynı eser, c. I, s. 370

⁴²⁸ Aynı eser, c. I, s. 370.

⁴²⁹ Aynı eser, c. I, s. 370.

⁴³⁰ Aynı eser, c. I, s. 370.

⁴³¹ Aynı eser, c. I, s. 483. Tekili Şinî, Şiniyye ve Şüne olan ve özellikle Fatimiler ile Eyyübîler zamanında kullanılan bu gemilerin bir adı da "el-Ġurab" idi. Çok büyük olan bu savaş gemileri 140 kürekçi tarafından çalıştırılırdı. Ayrıca içinde savunma ve saldırı silahları ile düşman ordularına rum ateşi fırlatan bir mancınık bulunurdu. Bkz. Muhsin Muhammed Hüseyin, s. 342; Enver Abdulalim, *el-Milâha ve Ulûmu'l-Bihâr İnde'l-Arab*, Kuveyt, 1979, s. 111.

⁴³² Bu savaş gemileri, düşman ordusuna rum ateşi fırlatmak için kullanılıyordu. Orta büyüklükte olan bu gemiler yaklaşık 100 asker taşırlardı ve bunlar daha ziyade Fatimî ve Eyyübîler tarafından savaşlarda kullanılmaktaydı. Bkz. Aynı eser, s. 344; Aynı eser, s. 111.

⁴³³ Bu gemi, Şevânî adındaki geminin bir benzeri olup, ikinciden biraz daha küçük, fakat daha hafif ve hızlı idi. Bu tür gemiler, Mağrib ve Endülüs'te meydana gelen savaşlarda kullanılıyordu. Bkz. Aynı eser, s. 111.

⁴³⁴ Bu gemi, atları taşımak için kullanılıyordu ve 40 at taşıma kapasitesine sahipti. Bununla asker, erzak ve silah taşımakta mümkündü. Bkz. Aynı eser, s. 111.

⁴³⁵ el-Makrizî, *el-Hitat*, c. I, s. 483. Tekili Şelendî olan bu gemiler genellikle asker ve silah taşımak için kullanılıyordu. Çok büyük ve geniş bir yapıya sahip bulunan ve Endülüs'te "el-Ecfân el-Ġazviyye" veya "el-Ġazvâniyye" olarak adlandırılan bu deniz taşıtları Bizanslılar tarafından da bilinmekteydi. Bkz. Muhsin Muhammed Hüseyin, s. 346; Aynı eser, s. 111.

⁴³⁶ el-Makrizî, *el-Hitat*, c. I, s. 483. Tekili Müsattah olan ve Endülüs'te "Hammâle" adıyla tanınan bu büyük hacimli gemiler, donanmaya silah taşımak için kullanılmaktaydı. Bkz. Enver Abdulalim, s. 112.

⁴³⁷ Bu savaş gemilerinin 40 yelkeni vardı. Bunlar savaş malzemesi, ağır silahlar ve 700 kadar asker taşıma kapasitesine sahiptiler. Bkz. Muhsin Muhammed Hüseyin, s. 343.

⁴³⁸ Mısır tersânesinde imal edilen bu iki gemi, büyük miktarda yolcu ve yük taşıma kapasitesine sahipti. Bkz. Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 136-137, 214.

⁴³⁹ Bu küçük hacimli gemiler, daha ziyade su taşımak için kullanılıyordu. Fakat bu gemilerin yolcuları da taşıdıkları rivayet edilmektedir. Bkz. Muhsin Muhammed Hüseyin, s. 345.

⁴⁴⁰ Bu iki gemi, Mağrip'te Ağlabîler zamanında kullanılıyordu. Bkz. Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdî, s. 136-137.

⁴⁴¹ Papirüs sanayi ileride geniş bir şekilde anlatılacaktır.

⁴⁴² Mourice Lombard, s. 250.

ğirmenden çıkar çıkmaz belli "formalar" halinde onu katlamak âdetindeydiler: ikiye, dörde, sekize, on altıya vb. işte bu usul Soğdlular'ın ve Araplar'ın aracılığı ile Ortaçağ Avrupası'na geçti⁴⁴³.

Kağıdın imalinden elde edilen faydaları değerlendirmek çok güçtür. Bu buluş bütün dünyada büyük bir değişim meydana getirecekti. Bilgilerin bütün sosyal zümreler arasında yayılması, büyük kütüphanelerin kurulması, ucuz kitapların dünyanın her tarafına dağılması kullandığımız kağıdın, eski parşömenlerin veya Çinliler tarafından yapılan ipek kağıdının yerini alması ile mümkün olabilmiştir⁴⁴⁴.

Çin, M. II. yüzyılın başlarında (M. 105) kağıt yapımını gerçekleştirdi. Fakat Kalkaşandı'nin de zikrettiği gibi, onlar kağıdı otlardan imal ediyorlardı. Bu ülke uzun zaman kağıt endüstrisi ve ticaretini tekelinde tuttu⁴⁴⁵. Ayrıca kağıt üzerine yazılmış en eski vesikalar M. II ve III. yüzyıllara aittir ve bunlar M. VIII. yüzyıla kadar Çin'in siyasi nüfuzu altında kalan Doğu Türkistan'da bulunmuştur⁴⁴⁶.

Çin daha sonra kağıdı bambudan veya ipekten imal etmeye başladı. Pamuktan kağıt doğu İran'da icat edildi; gene de lüks kağıt kara yolu ile Çin'den getirilmekteydi. İlkçağda yalnız parşömen ruloları bilinirdi; Sasanîler devrindedir ki, Sino-İranlılar Önyasya'ya kağıda modern defter biçimi verme sanatını getirdiler. Yine onlar, Çin'den sabit forma usulünü de aldılar: in-folio veya mansûrî, in-quarto veya bağdadî, in-octavo veya suls, bu sonuncu bugün olduğu gibi o zaman da en çok kullanılan formaydı. Bu forma Ermenilerce, giderek Bizanslılarca da benimsendi⁴⁴⁷.

Emevîler döneminde bütün devlet kurumlarında papirüs kullanılmaktaydı. Bilindiği gibi papirüs Kol kalınlığında ve 2,5-3 m boyunda sap süren, kalın ve sürüngen köksaplı otsu bir bitki türü olup, sapından koparılarak birbirine yapıştırılan ince lamellerinden eski Mısırlılar yazı yazmak için yaprak imal ediyorlardı. Bu bitkiler Nil kıyılarında ve Delta bataklıklarında yetiştirilirdi. Kökleri yakacak olarak, saplarındaki özek yiyecek olarak ya da mum fitili yapmakta kullanılırdı; fakat papirüs, bitkiyi "işlemeyi" öğrendikten sonra, Mısırlılara yazı yazılan nesne olarak hizmet etmiştir. Papirüsün imali

⁴⁴³ Ali Mazaherî, s. 188.

⁴⁴⁴ Haydar Bammât, s. 126-127.

⁴⁴⁵ Ahmed eş-Şâmî, s. 119.

⁴⁴⁶ Mourice Lombard, s. 251.

⁴⁴⁷ Ali Mazaherî, s. 320.

ise, şöyle gerçekleşmekteydi: Her sap 47 cm boyunda parçalar halinde kesilir, dokusu bıçakla levha levha kaldırılır ve çekiçle düzeltilirdi; böylece elde edilen şeritler, birbirine doksan derece aykırı iki tabaka halinde üst üste dizilir, ıslatılır, uzun süre dövülürdü. Bundan sonra şeritler çoğunlukla 20'şerlik rulolar halinde yapıştırılır, yatay lifler, rulonun iç tarafında kalacak biçimde sarılırdı. Papirüsün yüzünü oluşturan bu tarafa yazıcı ruloyu aç aça yazı yazardı; arkasına yazdığı da olurdu⁴⁴⁸.

M. VIII. yüzyılda Yunan harfleri ile yazılan yazılar uygulamadan kaldırıldı ve yerine Arapça ile yazılmaya başlandı⁴⁴⁹. Fakat Fars kültürü etkisinde olan Abbasîler, özellikle de bu devletin bünyesinde önemli mevkilerde bulunan İran kökenli Bermekîler⁴⁵⁰ devlet dairelerinde papirüs yerine deriyi kullanıyorlardı ve bu derilerin üst kısımlarında Farsça yazılar bulunuyordu⁴⁵¹.

M. 751 yılında İslam orduları Talas nehrinin kıyılarında Çinliler'i yenilgiye uğrattı, Türkistan'a kadar uzanan Orta Asya toprakları İslam dünyasının etki alanına girdi⁴⁵². Bir rivayete göre, bu esnada müslümanlar bazı Çinliler'i esir aldılar ve bunlar arasında kağıt yapımını bilenler vardı. Böylece Semerkant halkı bu sanatı onlardan öğrendiler ve daha sonra da bu maddenin ticaretini yapmaya başladılar⁴⁵³. Bu arada Türkistan bölgesinin, İslam dünyasının siyasî ve ekonomik etkisi altına girmesi, Çin endüstrisinin batıya geçişini de kolaylaştırdı. Şunu da unutmamak gerekir ki, M. 794 veya M. 795 yılında ilk kağıt fabrikasını Bağdat'ta kuran Abbasî vezîri Ca'fer b. Yahya el-Bermekî'nin kardeşi Fazl b. Yahya da bu esnada Semerkant valisi

⁴⁴⁸ Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse*, c. XVIII, s. 9152.

⁴⁴⁹ Mourice Lombard, s. 250.

⁴⁵⁰ Abbasî ihtilali sırasında İslam dünyasına giren, Ebü'l-Abbas, Mansûr ve Mehdi devirlerinde devletin çeşitli kademelerinde görev yapan ve Hârûnürreşîd'in hilafetinde on yedi yıl vezirlik makamında bulunan, çeşitli valiliklerde ve merkez teşkilâtında görev alan bu ailenin en meşhur fertleri Halid b. Bermek, Hasan b. Bermek, Süleyman b. Bermek, Yahya b. Halid, Fazl b. Yahya ve Ca'fer b. Yahya'dır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, *Bermekîler Maddesi*, İstanbul, 1992, c. V, s. 517-519.

⁴⁵¹ el-Makrizî, *el-Hitât*, c. I, s. 91.

⁴⁵² Mourice Lombard, s. 251.

⁴⁵³ el-Kazvinî, s. 536. Ayrıca bkz. Ahmed eş-Şâmî, s. 119. Semerkand'ın Ortaçağda çok kaliteli kâğıt ürettiğini birçok kaynak zikretmektedir. Bkz. İbnü'l-Fakih, s. 251; el-İstahrî, s. 288; el-Kazvinî, s. 536.

idi⁴⁵⁴. Sonra kağıt yapımı Bağdat'tan Dımaşk'a, oradan da Mısır'daki Dimyat şehrine girmiş oldu⁴⁵⁵.

M. IX ve X. yüzyıllarda artık kağıt bütün İslam dünyasına yayılmış durumdaydı. Bu tarihlerde Semerkant kağıtları Mısır'dan gelen papirüsü ve yazı sanatında kullanılan derileri piyasadan kaldırdı. Zira bu yeni yazı malzemesi (kağıt), diğer iki maddeden daha güzel, daha sağlam ve daha da yumuşak idi⁴⁵⁶.

M. X. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru da kağıt yapımında çeşitli yöntemler kullanılmaya başlandı, kalitesinde iyileşmeler görüldü, çeşitleri çoğaldı ve fiyatı da ucuzladı. Bu gelişmelerle birlikte yazı sanatı, Mısır'ın tekelinde bulunan papirüstan kurtulmuş oldu. Sonra kağıt sanayii müslüman sanatkârların elinde öyle gelişmeler gösterdi ki, sonunda bu sanatkârlar eskimiş kumaş parçacıklarından kağıt yapmayı bile başardılar. Bu son gelişme ise, onların bu sanayii dalında nedenli meharet ve beceri sahibi olduklarını göstermektedir⁴⁵⁷. Casini'nin Escorial kütüphanesinde bulunduğu pamuk kağıdı hakkındaki bir Arap yazması 1009 tarihini taşımaktadır. Bu kitap, kağıdın Müslümanların elinde büyük bir gelişme gösterdiğini ve zamanla kalitesinin de çok iyiye gittiğini kanıtlar durumdadır⁴⁵⁸.

M. X. yüzyılın ortalarına doğru yazı sanatında kullanılan Mısır papirüsü yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladı ve en son papirüs ise H. 323-M. 935 tarihini taşımaktadır. Buna paralel olarak kağıt üzerine yazılan vesikaların tarihi H. 300-M. 912'yi göstermektedir⁴⁵⁹.

Faımîler zamanında Mısır'da kâğıt endüstrisinin en meşhur merkezi Füstât idi. Burada daha önce de değindiğimiz gibi, "el-Mansurî" kâğıdı olarak adlandırılan çok kaliteli bir kâğıt çeşidi imal ediliyordu. Bu dönemde Füstât şehrinde yapılan kâğıtlar aynı fiyata satılmıyor, daha ziyade bu malûn kalitesine göre belirleniyordu. Buna göre, yaz aylarında imal edilen parlak beyaz kâğıtlar, kışın yapılan kalın esmer kâğıtlardan daha yüksek fiyata satılıyordu. Bu iki kâğıt çeşidindeki fiyat farkı, daha ziyade yapımında kullanı-

⁴⁵⁴ Mourice Lombard, s. 251.

⁴⁵⁵ Kaynaklar, Mısır'da ilk kağıt fabrikasının M. 796 yılında kurulduğunu bildirmektedir.

Bkz. Aynı eser, s. 55.

⁴⁵⁶ Adem Metz, c. II, s. 365.

⁴⁵⁷ Ahmed eş-Şâmî, s. 119.

⁴⁵⁸ Gustav Le Bon, s. 580.

⁴⁵⁹ Aynı eser, c. II, s. 366.

lan hammaddeden kaynaklanmaktaydı. Zira bu kâğıtlar keten ve pamuk karışımından meydana gelen maddeden yapıldığı gibi, kullanılmış bez parçalarından da imal edilmekteydi⁴⁶⁰. Kâğıt endüstrisinin bu dönemdeki gelişmesine paralel olarak kalem ve mürekkep satımıyla uğraşan kitapçı ve kırtasiyecilerde bu maddenin yapımı, ticareti, çoğaltılması ve ciltlenmesinde büyük artış meydana geldi. Bu sektörde çalışanların büyük şehirlerde belli çarşıları vardı. Kültürlü ve aynı zamanda ilim ve edebiyat meraklısı insanlar buralara gelerek çeşitli sohbetler düzenlerlerdi⁴⁶¹.

Eskiden beri papalık ve Bizans divanlarında kullanılan papirüsler, M. X. yüzyılın sonlarına doğru kaldırıldı. Kağıt üzerine yazılmış ve hala muhafaza edilen ilk batı vesikaları M. XII. yüzyılın başlarına aittir ve bunlar İspanya ve Sicilya adasındaki fabrikalardan satın alınmıştır⁴⁶². Oysa anlatılanlara göre, kağıt üzerine yazılmış ve günümüze ulaşmış en eski Arapça el yazması eser, Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (öl. 837)⁴⁶³ tarafından telif edilen *Garibu'l-Hadis* adlı eserdir ki, bunun tarihi Zülka'de H. 252 (Kasım 13-Aralık 12, M. 866)'dır ve bugün Leiden Üniversitesi kütüphanesinde muhafaza olunmaktadır⁴⁶⁴. Bundan önce de kullanılmış, fakat örnekleri zamanımıza gelmemiş diğer bir yazar tarafından kağıt üzerine yazılan en eski eser ise, Rebiu'l-Evel, H. 264 (Kasım 11-Aralık 10, M. 877) tarihini taşıyan ve Ebu Kurra (öl. yaklaşık M. 820) tarafından ilahiyât konusunda telif edilmiş bir eserdir; bu ise, British Museum'de bulunmaktadır⁴⁶⁵.

M. X. yüzyılda Suriye, Sicilya adası ve Endülüs'te çok meşhur kağıt fabrikaları vardı. Nasır-ı Hüsrev, Mısır sultanına bağlı bulunan Trablus şehrinde Semerkant kağıdına benzeyen ve hatta kalite yönünden ondan daha güzel kağıt imal edildiğini anlatır⁴⁶⁶. el-İdrisi ise, Endülüs'ün doğusunda yer alan

⁴⁶⁰ Hasan İbrahim Hasan, s. 590.

⁴⁶¹ Aynı eser, s. 590.

⁴⁶² Mourice Lombard, s. 252.

⁴⁶³ M. 774 yılında Herat şehrinde doğdu. Babası Rum asıllı bir köle idi. Basra'da Asma'î, Ebu Ubeyde ve Ebu Zeyd'den, Kufe'de ise, el-Kisâî ve İbnu'l-A'râbî adındaki dilci ve bilginlerden ders alarak Arap dili ve İslamî ilimlerde derinleşti. En önemli eserleri şunlardır: *Kitabu'l-Emvâl*, *Kitâbu'l-Emsâl*, *en-Neseb*, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, *Fezâilu'l-Kur'ân* ve *Me'alimuh ve Edebuh*, *Kitabu'l-İmân*, *el-Huteb ve'l-Mevâ'iz*, *'Adedü Ayi'l-Kur'an*, *Kithabu't-Tahâre* ve yazılmasına kırk yılını harcadığı rivayet edilen *el-Ğaribü'l-Musannaf*. Bkz. Komisyon, *el-Muncid fi'l-A'lâm*, s. 11; Zülfikar Tüccar, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, *Ebü Ubeyd, Kâsım b. Sellâm Maddesi*, İstanbul, 1994, c. X, s. 244-245.

⁴⁶⁴ Philip K. Hitti, c. I, s. 533.

⁴⁶⁵ Aynı eser, c. II, s. 533.

⁴⁶⁶ Nasır-ı Hüsrev, s. 20.

Şâtibe⁴⁶⁷ şehrini tanıtırken, buranın çok güzel olduğunu, dillere destan kamışlara sahip bulunduğunu ve eşine dünyanın hiç bir yerinde rastlanmayan, aynı zamanda doğuya ve batuya ihraç edilen kağıt imal ettiğini bildirmektedir⁴⁶⁸. Bununla birlikte Yakut el-Hamavî de burayı kağıt yapım ve imal merkezi olarak göstermektedir⁴⁶⁹.

Endülüs hükümdarı Abdurrahman'ın kâtiplerinden biri, resmî haberleşmeler için yazılan mektupları evinde yazar ve bunları, bir çeşit tabı tekniği, belki de blok (kalıp) baskısı usûlüyle çoğaltılması için, özel bir daire veya büroya gönderirdi ki, buradan gelen kopyalar eyaletlerdeki devlet memurlarına gönderilirdi⁴⁷⁰.

XII. yüzyılda Fransa'dan Kompostela'ya gelen Hıristiyan hacılar, kağıdı büyük bir hayret ve merak içinde aldılar ve memleketlerine götürdüler. Halbuki 1090 tarihli bir vesikada Sicilyalı I. Roger kağıdı kullanmıştı⁴⁷¹. Batı Avrupa'ya gelince, burası kağıt endüstrisinin gelmesini M. XIII. yüzyıla kadar bekledi ve sonunda İtalya ve Güneybatı Fransa'da bazı fabrikalar kuruldu⁴⁷².

Çinlilerce bulunup, Araplarca kullanıldıktan sonra, bin yıl gibi bir süre el ve ayak gücüyle üretilen kâğıt, XIII. yüzyılda Avrupa'ya geçer geçmez, makineyle üretilmeye başlamıştır. Bu olay, Avrupalıların teknolojiye ne denli düşkün olduklarını kanıtlamaya yeter. Gerçekte kâğıt, dünyanın neredeyse yarısını dolaşmış ama yolu üstündeki hiçbir uygarlık onun üretimini makineleştirme çabasına girmemiştir⁴⁷³.

1238,1273 tarihli belgelerde belirtildiğine göre, su gücüyle işleyen ilk kâğıt fabrikaları, İspanya'da, Valencia yakınlarındaki Xativa'da bulunuyordu. 1268'de İtalya'nın Fabriano yöresinde yedi tane çarklı kâğıt fabrikası işler durumdaydı; Fransa'daki bilinen ilk kâğıt fabrikası ise, Puy-de-Dome'a bağlı Ambert yakınlarından geçen Dore ırmağı üzerinde yer alıyordu⁴⁷⁴. 1326 yılında üretime geçen bu fabrikada, o zamandan beri keten olsun, yatay bir

⁴⁶⁷ Nakledildiğine göre, M. 1178 yılında Aragon kralı Alfonso II ile Kastilya kralı. Alfonso IV arasında yapılan barış antlaşmasının yazıldığı kağıt da bu şehirde imal edilmiştir. Bkz. Gustav Le Bon, s. 581-582.

⁴⁶⁸ el-İdrisî, c. II, s. 556.

⁴⁶⁹ Yakut el-Hamavî, c. III, s. 351.

⁴⁷⁰ Philip K. Hitti, c. II, s. 896.

⁴⁷¹ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, (Trz.), c. III, s. 521.

⁴⁷² Mourice Lombard, s. 252.

⁴⁷³ Jean Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, (Çev. Nazım Özüaydın), Ankara, 1996, s. 13.

⁴⁷⁴ Aynı eser, s. 13-14.

kam milinden devinim kazanarak ard arda inip kalkan bir dizi uzun, ağaçtan tokmaklarla dövülerek kâğıt hamuruna dönüştürülüyordu. Jean Gimpel'in iddiasına göre, bugün çoğu Avrupalı ressam hâlâ 1326 tarihini taşıyan orijinal damgalı Moulin Richard-de-Bas kâğıdını kullanmaktadır⁴⁷⁵

Bu kıtada daha sonra blok sayfa baskı değil de, harf dizgisi matbaanın keşfedilmesi (1450-55) ile dir ki, bugün Avrupa ve Amerika'nın faydalandığı yaygın halk eğitimi imkân dahiline girmiş bulunmaktadır⁴⁷⁶.

Matbaanın İcadı ve Kullanılması

Matbaanın icadını Çin Türkistan'ının Türk kökenli maniheistlerine borçluyuz. Bibliotheque Nationale'da saklı bulunan ve amacı dinsel propaganda olan en eski basılı fragmalar gerçekten de, IX. yüzyıldan kalma Hoten veya Uygur metinleridir. Bu sanat, Tarım vadisinde o zamanlar maniheistler'in ve Budistler'in propaganda aracı olan matbaayı benimsemeğe direnmekte olan Çin bilginlerine karşın, uzak doğuya yayıldı⁴⁷⁷. Yine Çin Türkistan'ında XIII. yüzyılda Moğol metinlerini basmak için bronzdan ayrı ayrı Uygur harfleri döküldü. Biraz sonra 1293'te Keyhâtu (1291-1295) zamanında Moğollar Tebriz'e hem matbaayı, hem de Çin iktisatçılarınca icat edilmiş olan banknotları getirdiler⁴⁷⁸.

Ortaçağda Kağıt Para İmali

Söz buraya gelmişken M. XIII. yüzyıla kadar İslam dünyasında henüz bilinmeyen kâğıt paraların imalini de anlatmak yerinde olur sanırım. Aslında kâğıt paranın, daha M. IX. yüzyılda Orta İmparatorlukta tedavül halinde bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte M. XI. yüzyılda Uygur Hanları kumaş parçaları üzerine mühür basarak tedavülde kâğıt para kullanıyorlardı. "kumdu" adını alan bu itübârî kumaş parçaları eskidiği zaman tekrar Han'ın mührü ile damgalanıyor veya değiştiriliyordu⁴⁷⁹.

M. IX. yüzyıldan Moğol devrine kadar, kâğıt paranın, Çin'de bir ortaya çıkıp bir kaybolduğunu görüyoruz⁴⁸⁰. Moğollar zamanında Kâğıt para, Cen-

⁴⁷⁵ Aynı eser, s. 14.

⁴⁷⁶ Philip K. Hitti, c. I, s. 533.

⁴⁷⁷ Ali Mazaheri, s. 320-321.

⁴⁷⁸ Aynı eser, s. 321.

⁴⁷⁹ Osman Turan, *Selçuklular*, s. 377.

⁴⁸⁰ Karl Jahn, *İran'da Kâğıt Para*, (Çev. Mehmet Altay Köymen), Belleten, c. VI, S. 23-24, s. 296-297.

giz Han'ın vefatından 9 yıl sonra (1236 da) oğlu ve halefi Ögedey Kağan'nın emriyle çıkarılmıştı⁴⁸¹. İbn Battuta'nın naklettiğine göre, Çinliler, çarşı ve pazarlarda alış-veriş yaparken dinar ve dirhem yerine kâğıt para kullanıyorlardı. Her biri avuç kadar olup, üzerlerinde hükümdarın mührü bulunan bu paraların yirmi beşine bir "bâliş" denilmekteydi. Aynı zamanda bir kimsenin elinde bulunan bu paralar yırtıldığında, onları darphâneye götürür ve oraya teslim eder, yerine yenisini alırdı. Bu kimse, bu iş için oradaki memurlara herhangi bir şey ödemezdi. Zira burada çalışan memurlar devletten düzenli maaş alıyorlardı. Darphânenin idaresi yüksek rütbeli devlet memurlarından birine verilmişti. Bir kimse, bir şey satın almak için altın veya gümüş ile çarşıya gidecek olursa, bunları bâlişlerle değiştirmedikçe kimse ona mal satmazdı⁴⁸².

Marco Polo, Kubilay Kağan zamanında Çin'de tedavülde bulunan kâğıt paraların imalini şöyle anlatmaktadır:

"Yaprakları ipek böceklerine yem olan dut ağacının kabuğu soyulur. Buradan pürüzlü dış kabukla ağacın tahtası arasında kalan ince iç kabuk çıkarılır, yumuşatılarak lapa gibi oluncaya dek havanda dövülür. Bundan, pamuktan yapılan kâğıda benzeyen ancak kapkara olan bir kâğıt üretilir. Kâğıt yapıldıktan sonra, çeşitli boylarda para olarak parçalara ayrılır. En küçük olanı bir paradır, biraz daha büyük olanı bir Venedik gümüş parası değerindedir, bir başkası iki gümüş para değerindedir ve bu böylece sürer gider. Bu kâğıdın üretimi, saf gümüş ya da som altın elde edermişçesine emek gerektirmektedir. Her kâğıt parçasının üzerine, bu iş için özel olarak seçilmiş belirli sayıdaki görevli yalnız adlarını yazmakla kalmazlar, damgalarını da vururlar. Son olarak Kubilay Kağan tarafından darphânenin başına atanmış olan üst düzeydeki yetkili, kendi sorumluluğuna verilmiş olan damgayı sülûğüne batırarak kâğıdı damgalar. Böylece bu kâğıt geçerli bir paranın gücüne kavuşur"⁴⁸³.

Bu kâğıt paraların yıpranıp eskidiğinde, darphâneye götürülerek yeni siyle değiştirilmesi mümkündü. Ancak bu işlemin gerçekleşmesi için değiştirilen paranın %3'ünü darphâneye ödemek gerekiyordu⁴⁸⁴.

⁴⁸¹ Bkz. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 121.

⁴⁸² İbn Battuta, c. II, s. 160. Ayrıca bkz. Abbas el-Azzâvî, *Tarihu'n-Nukûdi'l-İrâkiyye limâ Ba'de'l-Uhudi'l-Abbasiyye*, Bağdat, 1958, s. 32.

⁴⁸³ Marco Polo, s. 103-104.

⁴⁸⁴ Aynı eser, s. 104.

M. 1294 yılında Keyhatu Han'ın (1291-1295) müsrifliği sebebiyle boşalan devlet hazinesine para sağlamak amacıyla İran'da basılan kâğıt paraya gelince, bu banknotlar, kenarına Çince bazı sözler yazılmış olan uzunlamasına bir bilet şeklinde idi. Üst kısımda, her iki tarafta-İmparatorluğun müslüman halkına bir cemile olmak üzere-Kelime-i Şehâdet ve bunun altında, ya Moğol Tibet Kam'ları tarafından taşınan Keyhâtu'nun "İrencîn Dürçîn" adı (Kıymetli mücevher veyahut kıymetli âsâ) bulunuyordu. Bankanotun ortasında bulunan bir daire içinde bankanotun rakamlarla değeri okunabiliyordu ve bunun altında şu sözler yazılmış bulunmaktaydı :

*"Padişah-ı Cihân, bu mübarek kağıt parayı 693 (1294) yılında İmparatorlukta tedavüle çıkardı. Bunu taklit eden veya üzerinde bir değiştirme yapan kimse, karısı ve çocuğuyla birlikte öldürülecektir"*⁴⁸⁵.

Tebriz ve Şiraz şehirlerinde Çav⁴⁸⁶ adını taşıyan kâğıt paranın basılması için kurulan Çavhâneler (bankanot daireleri), Çav'ın imal ve ihracına bakıyorlardı. Buralarda bankanotların imalinde kullanılan birçok işçiden başka, idareci, kâtip ve veznedar gibi bazı görevliler çalışıyordu. Bu iş için harcanan para miktarı, yüksek rakamlara ulaşıyordu. Örneğin, Şiraz'da Çav işine, beş Tûman yani 25.000 dinar harcandı⁴⁸⁷.

Daha önce de değindiğimiz gibi, yerli kâğıdın imali, M. VIII. yüzyılda İslam dünyasının, orta İmparatorlukla ilk temasının bir semeresidir. Bu andan itibaren imalinde, genellikle keten ve kenevir kullanılırdı. Fakat bundan başka, kâğıt "dudu" ağacının kabuğundan ve büyük bir ihtimalle menşei Uzak doğu olan "Morus alba" (dut)'dan ve İran'da yetişen "Morus Niara"dan imal edilirdi. Moğollar zamanında, İran dışı bankanotlar, tamamen ham maddesini yukarıda adı geçen ağaç kabuğu teşkil eden kâğıttan imal edildiği için-hele Çin'e ait nümunesine pek fazla benzeyişi de göz önüne alınınca-İran kağıt parasının imalinde de aynı menşeden gelen kâğıdın kullanılmış olduğunu söylemek mümkündür⁴⁸⁸.

Kalitece nasıl olursa olsun, baskı levhalarının imaline gelince, bu iş büyük bir ihtimalle o devirde gelişmekte olan başkent Tebrîz'in Çin mahalle-

⁴⁸⁵ Karl Jahn, c. VI, s. 297-298; Abbas el-Azzâvî, s. 34-35.

⁴⁸⁶ Divânü Lugâtu't-Türk'te ve Uygurca'da "ses; ün, şan" anlamlarına gelen çav, Çağatay Türkçesi'nde bu anlamları yanında "kâğıt para" manasında da kullanılmıştır. Bkz. Tahsin Yazıcı, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, Çav Maddesi, İstanbul, 1993, c. VIII, s. 235.

⁴⁸⁷ Karl Jahn, c. VI, s. 294.

⁴⁸⁸ Aynı eser, c. VI, s. 300-301.

sinde oturan Çinliler'in elinde idi. Baskı maddesi olarak kullanılan matbaa mürekkebinden başka, Çin imal tarzına göre hazırlanan is mürekkebi de kullanılmaktaydı. Kâğıt paranın (çav'ın) basımında kullanılan baskı rengi ise, yalnız Cinabre kırmızısı idi⁴⁸⁹.

Çin'de olduğu gibi, İran'da da, eskimiş kâğıt para sahipleri, itibârî değerinden %10 düşürülmesiyle çavhâneden yenisiyle değiştirebilirlerdi. Kubilay Kağan zamanındaki uygulama ile karşılaştırıldığında, oldukça yüksek görülen bu iskonto, adı geçen müessese (çavhâne) vasıtasıyla devlet hazinesine giriyordu⁴⁹⁰.

Ancak 1294 yılında Tebrîz'de ve devletin diğer birçok şehirlerindeki çavhânelerde basılan kâğıt para (çav) fazla tutunamadı ve her yerde insanların tepkisiyle karşılandı. Esnaf, üç gün süreyle iş yerlerini kapayınca da ticaret ve sanayi durma noktasına geldi. Bu yüzden herkes yiyeceğini kırlarda aramak zorunda kalınca, şehirler boşaldı ve memleketin baştan başa harap olup batması tehlikesi baş gösterdi. Bundan dolayı maden para yasağı çok geçmeden gevşetildiği gibi, iki ay sonra da büsbütün geri alındı⁴⁹¹.

KAYNAKLAR

- ALİ, Cevad, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat, 1983.
- ALİ, es-Seyyid Ali, *el-Kuds fi'l-Asri'l-Memlûkî*, Kahire, 1986.
- el-ALİ Ahmed Salih, *et-Tanzimâtu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicri*, Bağdat, 1953.
- el-ALUSİ, Mahmud Şukri el-Bağdâdî, *Bulûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.).
- ASIM Efendi, Ahmed, *el-Okyânusu'l-Muhît fi Tercümeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûs Tercümesi)*, Mısır, 1250
- el-ASKERİ, Ebu Hilal el-Hasan b. Abdullah b. Sehl, *el-Evâil*, Beyrut, 1987.
- AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 1990.
- el-AZZAVİ, Abbas, *Tarihu'n-Nukûdi'l-İrâkiyye limâ Ba'de'l-Uhûdi'l-Abbâsiyye*, Bağdat, 1958.

⁴⁸⁹ Aynı eser, c. VI, s. 303.

⁴⁹⁰ Aynı eser, c. VI, s. 302.

⁴⁹¹ Bertold Spuler, s. 101. Ayrıca bkz. Abbas el-Azzâvî, s. 35; Tahsin Yazıcı, c. VIII, s. 232.

- BABUR, *Baburnâme*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), İstanbul, 1989.
- BAMMAT, Haydar, *İslamiyetin Manavî ve Kültürel Değerleri*, (Çev. Bahadır Dülger), Ankara, 1963.
- BEKSAÇ, A. Engin, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Endülüs (Sanat) Maddesi, İstanbul, 1995.
- el-BELAZURİ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Füthûhu'l-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.
- el-BELAZURİ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf*, (Thk. Muhammed Hamidullah), Mısır, 1959.
- BOZKURT, Nebi, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Deri Maddesi, İstanbul, 1994.
- BROCKELMANN, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev: Neşet Çağatay), Ankara, 1992.
- BÜNGÜL, Nuretin Rüştü, *Eski Eserler Ansiklopedisi*, Tercüman 1001 Temel Eser.
- el-CAHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Thk. Hasen es-Sendûbî), Beyrut, 1993.
- CUNBUR, Müjgân, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1992.
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982.
- EYMEN, Seyyid Fuad, *ed-Devletü'l-Fatimiye fi Mısır (Tefsîr Cedîd)*, Kahire, 1992.
- GENCER, Ali İhsan, *T. D. V. İslam Ansilopedisi*, Bahriyye Maddesi, İstanbul, 1991.
- GMPEL, Jean, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, (Çev. Nazım Özüaydın), Ankara, 1996.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Yakın Şark Tarihi (Suriye ve Filistin)*, Ankara, 1987.
- İBN HALDUN, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Ebî Bekr Muhammed el-Haramî, *Mukaddime*, Bağdat, (trz.).
- HASAN, İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdi'l-Arab*, Mısır, 1981.
- HASAN, İbrahim Hasan-HASAN, Ali İbrahim, *en-Nuzumu'l-İslamiyye*, Mısır, 1939.
- HASAN, Zeki Muhammed, *el-Fünûnu'l-İrâniyye fi'l-Asri'l-İslami*, Kahire, 1946.

- HASAN, Zeki Muhammed, *Fünûnu'l-İslâm*, Kahire, 1948.
- HALİFE b. HAYYAT, Ebu Amr b. Ebî Hübeyre Halife b. Hayyat el-Leysî el-Ufurî, *Tarihu Halife b. Hayyat*, Beyrut, 1995.
- el-HİMYERİ, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdulmun'im, *er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haber el-Aktâr*, Beyrut, (Trz.).
- HİTTİ, Philip K. , *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), İstanbul, 1989.
- HÜSEYN, Muhammed Muhsin, *el-Ceyşu'l-Eyyûbî fi Ahdi Salahaddin*, Beyrut, 1986.
- İBN ABDİLBERR, Ebu Ömer Yusuf Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî el-Mâlikî, *el-İstî'ab fi Ma'rifeti Esmâi'l-Ashab*, Beyrut, (Trz.).
- İBN ABDİHAKEM, Ebu'l-Kâsim Abdurrahman b. Abdullah, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruha*, Leiden, 1920.
- İBN BATTUTA, Şerefuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah et-Tancî, *Rihletü İbn Batuta*, Mısır, 1938.
- İBN CÜBEYR, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Endelusî, *Rihletü İbn Cübeyr*, Bağdat, 1937.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdulkerîm el-Cezerî, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1979.
- İBNÜ'L-FAKİH, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Hemedânî, *Muhtasarü Kitabi'l-Buldan*, Leiden, 1302.
- İBN HACER, Şihabuddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Hadramî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut, (Trz.).
- İBN HABİB, Ebu Ca'fer Muhammed, *Kitabu'l-Muhabber*, (Thk. Eliza Lichtenstater), Haydarabad, 1942.
- İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsim Muhammed el-Havkalî el-Bağdadî, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967.
- İBN HİŞAM, Ebu Muhammed Abdulmelik el-Mu'afirî el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Thk. Mustafa es-Sakka, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafiz Şelebî), Beyrut, 1990.
- İBN HURDAZBİH, Ebu'l-Kâsim Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Bağdat, (Trz.).
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Mısır, 1969.

- İBNU'N-NEDİM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, 1994.
- İBN MANZUR, Cemâleddin Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1990.
- İBNU'L-MÜCAVİR, Cemâleddin Ebu'l-Feth Yusuf b. Ya'kub b. Muhammed, *Tarihu'l-Müstabsir*, Leiden, 1951.
- İBN RÜSTE, Ebu Ali Ahmed b. Ömer, *el-A'lâku'n-Nefise*, Leiden, 1891.
- İBN SA'D, Ebu Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubra*, Beyrut, (Trz.).
- İBN SİNA, Ebu Ali el-Hüseyn b. Ali, *el-Kânûn fi't-Tib*, Beyrut, (Trz.).
- İBNU'L-UHUVVE, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî, *Me'ali-mu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, Cambridge, 1937.
- el-İDRİSİ, Ebu Abdullah eş-Şerif, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fi İhtirâki'l-Afâk*, Kahire, 1994.
- İNAN, Afet, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992.
- el-İSTAHRİ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927.
- el-İSFAHANİ, Mufaddal b. Sa'd b. el-Hüseyn el-Mâferrûhî, *Mehâsinu İsfahan*, Tahran, 1933.
- JAHN, Karl, İran'da Kâğıt Para, (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*. c. IV, S. 23-24.
- el-KALKAŞANDİ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdullah, *Subhu'l-A'sa fi Sinâ'ati'l-İnşa*, Beyrut, 1987.
- el-KALKAŞANDİ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdullah, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, 1984.
- el-KAZVİNİ, Zekerîyya b. Ahmed b. Mahmud, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.).
- el-KAZVİNİ, Zekerîyya b. Ahmed b. Mahmud, *Acâibu'l-Mahlûkât ve Ğarâibu'l-Mevcûdât*, Beyrut, (Trz.).
- el-KETTANİ, Abdulhayy, *et-Terâtibü'l-İdariyye*, (Çev. Ahmet Özel), İstanbul, 1991.
- KOMİSYON, *el-İrak fi't-Tarih*, Bağdat, 1983.
- KOMİSYON, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, (Trz.)
- KOMİSYON, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, (Trz.).

- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (Alparslan ve Zamanı)*, Ankara, 1992.
- KUDAME b. CAFER, Ebu'l-Ferec, b. Kudame b. Ziyad el-Kâtib el-Bağdâdî, *el-Harac ve Sinâ'atu'l-Kitâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî), Bağdat, 1981.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki, *Resimli Ansilopedik Türk kuyumculuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994.
- LE BON Gustav, *Hadâretü'l-Arab*, (Arp. Trc. Adil Zu'aytur), Kahire, 1948.
- LECOMTE, Pretextat, *Türkiye'de Sanatlar ve Zeneatlar (Ondokuzuncu Y. Y. Sonu)*, (Haz. Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser.
- LOMBARD, Mourice, *el-Cuğrafya et-Tarihiyye li'l Alemi'l-İslamî Hilâle'l-Kurûni'l-Arba'ati'l-Ulâ*, (Çev. Abdurrahman Hamide), Dımaşk, (Trz.).
- el-MAKDİSÎ, Şemsuddin Ebu Abdullah b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Beşşârî, *Ah-senü't-Takâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlim*, Leiden, 1904.
- el-MAKRİZÎ, Takiyuddin Ebu Muhammed Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Temîm eş-Şâfi'î, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Asâr*, Kahire, 1270.
- el-MAKRİZÎ, Takiyuddin Ebu Muhammed Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Temîm eş-Şâfi'î, *Kitabu's-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Mısır, 1957.
- MAZAHARÎ, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Uçok), İstanbul, 1972.
- el-MESUDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Beyrut, (Trz.).
- el-MESUDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zehab ve Me'adinî'l-Cevher*, (Thk. Kasım eş-Şemmâ'î er-Rifâ'î), Beyrut, 1989.
- METZ, Adem, *el-Hadâretü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicri*, (Arp. Trc. Muhammed Ebu Ride), Beyrut, 1967.
- el-MEZİNÎ, Salih Mustafa Miftah, *Libya Münzü'l-Fethi'l-Arabi Hatta İntikal el-Hilâfeti'l-Fatimiyye ilâ Mısır*, Libya, 1994.
- MİQUEL, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, (Çev. Ahmet Fidan-Hasan Mentеш), İstanbul, 1991.
- NASIR-I HÜSREV, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahhab Terzi), İstanbul, 1950.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1991.

- el-ÖMERİ, İbn Fazlullah Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya, *Mesâliku'l-Absâr fî Memâliki'l-Amsâr*, (Thk. Dorothea Krawulsky), Beyrut, 1986.
- ÖZDEMİR, Mehmet, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Hakem II Maddesi, İstanbul, 1997.
- MARCO POLO, *Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören), İstanbul, 1985.
- er-RAMAHÜR MÜZİ, Büzurk b. Şehriyâr en-Nahudâh, *Kitabu Acâibu'l-Hind*, (Thk. P. A. Van Der Lith), Frankfurt, 1993.
- SALİM, Abdulaziz-el-İBADİ, Ahmed Muhtar, *Tarihu'l-Bahriyeti'l-İslamiyye*, Beyrut, 1991.
- es-SAMARRAİ, Abducebbâr Mahmud, Takniyetü's-Silah İnde'l-Arab (Alâtü'l-Hisâr), *el-Mevrid*, Bağdat, 1986, c. XV, S. 1, s. 12.
- SALİH, Suphi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri Tarihi*, (Çev. İbrahim Sarımış), İstanbul, 1983.
- SARI, Mevlut, *el-Mevârid Arapça-Türkçe Lugat*, İstanbul, (Trz.)
- SELAM, Şâfi'î Mahmud Selam, *Ehlü'z-Zimme fî Mısır fî'l-Asri'l-Fatimî ve'l-Eyyübî*, Kahire, 1982.
- SULTAN, Abdulmun'im, *el-Mucteme'u'l-Mısri fî'l-Asri'l-Fatimiyy*, Kahire, 1980.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara, 1987.
- es-SUYUTİ, Celaledin Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Hüsnü'l-Muhâdare fî Ahbâr Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, 1321.
- es-SÜLEMİ, Arrâm b. el-Asbağ, Esmâ' Cibâl Mekke ve'l-Medine ve mâ Yattasilu bîhâ, (*Nevâdiru'l-Mahtûtât*), (Thk. Abdussellâm Harûn), Kahire, 1954.
- eş-ŞAMİ, Ahmed, el-İlâkâtu't-Ticâriyye Beyne Düveli'l-Halîc ve Büldâni'l-Şarki'l-Aksâ ve Eserü Zâlike fî Ba'di'l-Cevânibi'l-Hadâriyye fî'l-Usûri'l-Vustâ, *el-Müerrihü'l-Arabi*, S. 12, Bağdat, 1980.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti (H. 569-589/M. 1174-1193)*, İstanbul, 1987.
- ŞEYHÜR-REBVE, Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebî Talib el-Ansârî ed-Dımaşkı, *Nühbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988.

- eş-ŞEYZERİ, Abdurrahman b. Nâsır b. Abdullah, *İslam Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, (Çev. Abdullah Tunca), İstanbul, 1993.
- et-TABERİ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Rüstem, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939.
- TEKİN, Zeki, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Deri Maddesi (Türkler'de Dericilik), İstanbul, 1994.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1980.
- TÜCCAR, Zülfikar, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Ebû Ubeyd, Kâsım b. Selâm Maddesi, İstanbul, 1994.
- et-TEKRİTİ, Mahmud Yâsin Ahmed, *el-Eyyûbiyyûn fi Şimali's-Şam ve'l-Cezîre*, Beyrut, 1981.
- el-VAKİDİ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Meğâzi*, (Thk. Marsden Jones), Beyrut, (Trz.).
- YETKİN, Şerare, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Abbâsiler Maddesi (Sanat), İstanbul, 1988.
- el-YA'KUBİ, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtib el-Ah-bârî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, Beyrut, 1992.
- el-YA'KUBİ, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtib el-Ah-bârî, *Kitabu'l-Buldan*, Leiden, 1892.
- YAKUT el-HAMEVÎ, Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Buldan*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.).
- YAKUBOVSKIY, A. U. , *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Ankara, 1992.
- YAZICI, Tahsin, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Çav Maddesi, İstanbul, 1993.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Bermekiler Maddesi, İstanbul, 1992.
- YÜCEL, Erdem, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Ahşap Maddesi, İstanbul, 1989.
- ez-ZEBİDİ, Muhibbuddin Ebu'l-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî el-Vâsitî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Thk. Mustafa Hicâzî), Kuveyt, 1969.
- ZEYDAN, Corci, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslami*, Beyrut, 1967.